

Goran Bašić

POLOŽAJ BOŠNJAKA U SANDŽAKU

CENTAR ZA ANTIRATNU AKCIJU

Centar za antiratnu akciju
POLOŽAJ BOŠNJAKA U SANDŽAKU

Mr Goran Bašić

**POLOŽAJ
BOŠNJAKA
U SANDŽAKU**

CENTAR ZA ANTIRATNU AKCIJU
Beograd, 2002.

Mr Goran Bašić
POLOŽAJ BOŠNJAKA U SANDŽAKU

Izdavač
CENTAR ZA ANTIRATNU AKCIJU

Za izdavača
Ivan Janković

Tehnički urednik
Denis Radovanović

Priprema za štampu

Tiraž 500 primeraka

Štampa
Plavo slovo, Beograd

Sadržaj

Sandžak između Balkana i Jugoistočne Evrope	9
Geografski položaj i demografske karakteristike Sandžaka	12
Istorijska distanca i problem autonomije Sandžaka	21
Bošnjaci versus muslimani	33
Nacionalna manjina ili konstitutivni narod	46
Sandžak, regionalizacija i ideje o evroregiji	78
Literatura	89
Prilozi	93
Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca	93
Ustav Kraljevine Jugoslavije	95
Zakon o islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije	97
Zakon o uređenju šerijatskih sudova i o šerijatskim sudijama	106
Rezolucija o osnivanju Zemaljskog Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS)	122
Rezolucija o organizaciji ZAVNO Sandžaka	127
Odluka o prestanku rada ZAVNO Sandžaka	129
Memorandum o uspostavi specijalnog statusa za Sandžak	131
Statut muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka	141
Statut bošnjačkog nacionalnog vijeća Sandžaka	157
Deklaracija o pravu Bošnjaka na političku i nacionalnu ravnopravnost	173

Memorandum o autonomiji Sandžaka i posebnim odnosima sa Bosnom i Hercegovinom	177
Međunarodni instrumenti o ljudskim pravima koji će se neposredno primjenjivati u Sandžaku	187
Deklaracija o novom demokratskom sistemu zaštite i unapređenja prava manjina u SR Jugoslaviji	189
Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina	194
Spisak medija u Srbijanskom delu Sandžaka	211

Sandžak između Balkana i Jugoistočne Evrope

Sve je manje mesta u jugoistočnoj Evropi koja nalikuju opisima iz klasične literature u kojima je ovaj prostor najčešće opisivao kao mesto susreta i prožimanja velikih religija i kultura. Islam, hrišćanstvo i judejstvo; Mediteran, Orijent i Levant preneli su balkanskim narodima antičku, vizantijsku, islamsku i hebrejsku tradiciju. Na temeljima drevnih kultura izgrađena je limitrofna civilizacija čija su obeležja i krst i polumesec; i Biblija i Kuran; i helenofilstvo i panslavizam... Arheološko, lingvističko, etnološko, istorijsko nasleđe upućuju nas ako ne na jedinstvenu, sigurno na bliske kulture naroda jugoistočne Evrope.

Međutim, čini se da ni podele i razdvajanja nisu nigde toliko izražene i specifične kao među bliskim narodima i kulturama. Tačke kulturnih i religijskih dodira bile su povod i za deobe, sukobe i mržnju. Tribalne i verske strasti, često potpirivane iz centara moći van Balkana, sputavale su čvršće povezivanje naroda. Burna istorija regiona ne svedoči samo o narodnim pokretima za oslobađanjem od imperijalnog paternalizma, nego i o međusobnim separatističkim i iridentističkim iskustvima malih balkanskih država. U takvim situacijama bliskost jezika, vera i običaja predstavljali su breme koje je trebalo odbaciti i zameniti novim, težim, a sadržajno siromašnijim.

Promišljajući o sudbini susednog centralnoevropskog regiona mađarski politikolog Istvan Bibo je pisao o "malim državama istočne

Evrope”¹. Iz perspektive Balkanaca, na ovom prostoru nema “malih” naroda i država. Ponosni na prošlost i slavne pretke, ponosni romantičnim predstavama o nasleđenom sjaju i raskoši, nostalgичni i gotovo uvek srditi na susede koji su im “po pravilu” nanosili istorijske nepravde zbog kojih su izgubili moć i uticaj, balkanski narodi su budućnost projektovali na idejama koje su zavodljivo nudile etnički homogenitet i čvrsto omeđene nacionalne države, ali su im oduzimala najveće bogatstvo – multikulturalnu autentičnost.

Etnocentrizam na Balkanu nesumnjivo počiva na primordijalističkom shvatanju etničnosti koje pretenduje da unutargrupnim, pretežno krvnim vezama da univerzalno značenje u društvenim odnosima. Etnički identitet, po ovom shvatanju, fundamentalan je za svakog pojedinca, jer se kroz njega prenose i usvajaju kolektivne emocije, instinkti i uspomene. Pripadnost etnosu kao zajednici osećanja, koja počiva na senima predaka i psihološkim i antropološkim predispozicijama od njih nasleđenih, osnova je solidarnosti i lojalnosti članova grupe. Osećanje privrženosti etničkoj zajednici ishodi iz potrebe pojedinca za pripadništvom i kolektivnom identifikacijom. Na osnovu predstava o zajedničkom poreklu, mitskoj, herojskoj ili mučeničkoj prošlosti, vrši se transmisija osećanja sa grupe na pojedica. Iz individualnih osećanja pripadništva i odanosti etničkoj grupi razvijaju se pozitivni ili negativni stavovi prema pripadnicima drugih etničkih grupa. Predstave o “drugima” najčešće se transformišu u stereotipe koji institucionalizovani i oblikovani determinišu kolektivne političke ciljeve i akcije svih članova zajednice. Ovaj premoderni pristup etničnosti podrazumeva, dakle, usvajanje i primenu instrumenata i mehanizama političke socijalizacije i indoktrinacije, koji omogućavaju formiranje zatvorenog, ekskluzivnog modela etničkog identiteta.

1 Ištvan Bibo, *Beda malih istočnoevropskih država*, IK Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1996.

Kada je ovakav model etničnosti prijemčiv za mnoštvo etnosa u prostorno uskom regionu, u kojem su mešanja kultura i naroda neizbežna, onda je i konfuzija neminovna. Pesimizam su oduvek pojačavala zaoštrevanja odnosa između globalnih i regionalnih sila koje su multikonfesionalni i multietnički balkanski prostor još dublje delile i homogenizovale. Ojačani etnički “ego” balkanskih naroda je arogantno insistirao na svojoj ekskluzivnosti, zanemarujući činjenicu da počiva na iracionalnom romantizmu, glorifikacije mitološke i herojske prošlosti, nerazvijenom civilnom društvu i uspostavljanju kolektivnih jedinica kao osnovama progressa.²

Ako bi bilo ko tražio mesto na kojem će ostvariti san o interkulturalnoj zajednici zasnovanoj na idejama, osećajima i bilu velikih evropskih i orijentalnih religija i kultura onda ga je mogao naći na Balkanu.³ Tolike bliskosti i tolike različitosti gradile su autentičan identitet *homo balcanicus*, uverenog da na svojim plećima čuva evropsku tradiciju i da raskoračen između Bosfora i Alpa predstavlja most između nepomirljivih civilizacija. U burnoj istoriji tokom koje su velike imperije balkanskim narodima donosile katkad pogrome, nekad prosperitet, počinjen je, međutim, greh protiv autentičnosti balkanskog identiteta.

Poslednja, ali savremenici najbliža, geostrategijska koncepcija o jugoistočnoj Evropi, koja je nužnost i neminovnost, čini se da dovršava ovaj proces u kojem više nema mesta za termine Balkan, Balkanac, balkanski identitet. Ovi pojmovi shvataju se krajnje pežorativno i u svesti, pogotovo kod ljudi koji žive na Zapadu kontinenta, izazivaju asocijacije na tribalizam, civilizacijski manje vredne i egzotične prostore i narode. Vrlo je teško naći termin koji bi na odgovarajući način zamenio sada već arhaični i či-

2 C. Boyd, *Nationalism and International Belonging*, Florida, 1982.

3 Veliki istraživač Balkana, Feliks Kanić, na mnogim mestima svog dela *Srbija* često ne govori o podvojenosti kultura, već upotrebljava sintagmu srpsko-turski red, način (pogledaj: F. Kanić, *Srbija, zemlje i stanovništvo*, knj. II, SKZ, 1991, str. 42, 48.

ni se, zaboravljeni termin *Balkanac*. Zamislimo kovanicu *jugoistočnoevropljanin* u delima i razmišljanjima Rebeke Vest, Lorensa Darela i drugih poštovalaca autentičnosti na Balkanu.

Svima nama koji nosimo “krst” života na Balkanu jednako su razumljivi i nedokučivi kako prošli, tako i savremeni događaji. Mnogima je još nepojmivo da nikada više neće biti mosta poput mostarskog, džamije kao što je bila Ferhadija ili grada kakvi su bili Vukovar i Sarajevo. Naravno, ni ljudi više nisu isti. U poslednjim balkanskim konfliktima čini se da je izgubljena prepoznatljiva balkanska šarenolikost. Sve je manje gradova u kojima namernici mogu osetiti dodir različitih kultura. Sve više o Balkanu čitamo i pišemo, a sve ga manje osećamo i prepoznajemo.

Pored sećanja ostale su nam oaze koje podsećaju na to šta je Balkan bio, a što jugoistočna Evropa nikad neće biti. Zanimarimo nostalgiju i pokušajmo da sagledamo jedan od poslednjih autentičnih balkanskih regiona – za neke Sandžak, za druge Rašku oblast, koji po mnogo čemu daje iskrnu nade da bi se mogla probuditi savest svih zavađenih balkanskih naroda u smislu njihovog pomirenja i neophodne reintegracije kao jedinog mogućeg puta ka Evropi.

Geografski položaj i demografske karakteristike Sandžaka

Nadkriljen dinarskim masivom, smešten u središtu Balkanskog poluostrva Sandžak se prostire na teritoriji Srbije i Crne Gore, koja zahvata oko 8.700 km². Sa severozapada Sandžak se graniči s Bosnom, s jugoistoka s Kosovom, a s juga s Albanijom. Prema Cvijiću – oblast Sandžaka, odnosno Raške, pripada centralno-balkanskom basenu koji "obuhvata vrlo visoke zemlje u kojima su razvođe slivova Jadranskog, Egejskog i Crnog mora".⁴ Cvijić, kao i drugi geografi, istoričari, putopisci, a pre svih ostalih trgovci i vojskovođe, Sandžak vidi kao raskršće puteva između istočnog i zapadnog Balkana: "Iz ovih basena i dolina lako se silazi u moravsku oblast na severu i vardarsku na jugu. Tako se ona približuje Slunskom kao i Medovskom zalivu. U njoj se ukrštaju uzdužni putevi sa poprečno zetskim i deve-bairskim, koji se vezuje za Carigradski drum. Ovo je najvažnije raskršće u unutrašnjosti poluostrva".⁵ Opisujući Novi Pazar, koji je nesumnjivo centralni deo ove oblasti, Feliks Kanic piše da je to "...jedan od najvažnijih stratejskih punktova evropske Turske. On je tako reći ključ koji joj drži put ka Bosni. Svaka vojska koja bi operisala u pravcu Albanije i Makedonije morala bi se obavezno domoći njega".⁶ Zanimljiv je i Kanicov opis Novog Pazara, koji možda bolje od drugih, izražava šta su ovaj grad, ali i cela oblast, značili kroz istoriju: "Zapadno od [...] Panojevića nalazi se svakako već i Rimljanima poznata banja Iliđža, a malo dalje, na levoj pritoci Raške Deževskoj reci, stajao je grad Deževa u kome se kralj Dragutin odrekao prestola, a nedaleko odatle vidi se crkvice Svetog Petra koja je prema jednom hroničaru bila središte nekog značajnijeg naselja; možda je to bio Ras, prestonica starosrpske žu-

4 Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, SANU, 1987, str. 68.

5 Jovan Cvijić, *Ibid.* str. 69.

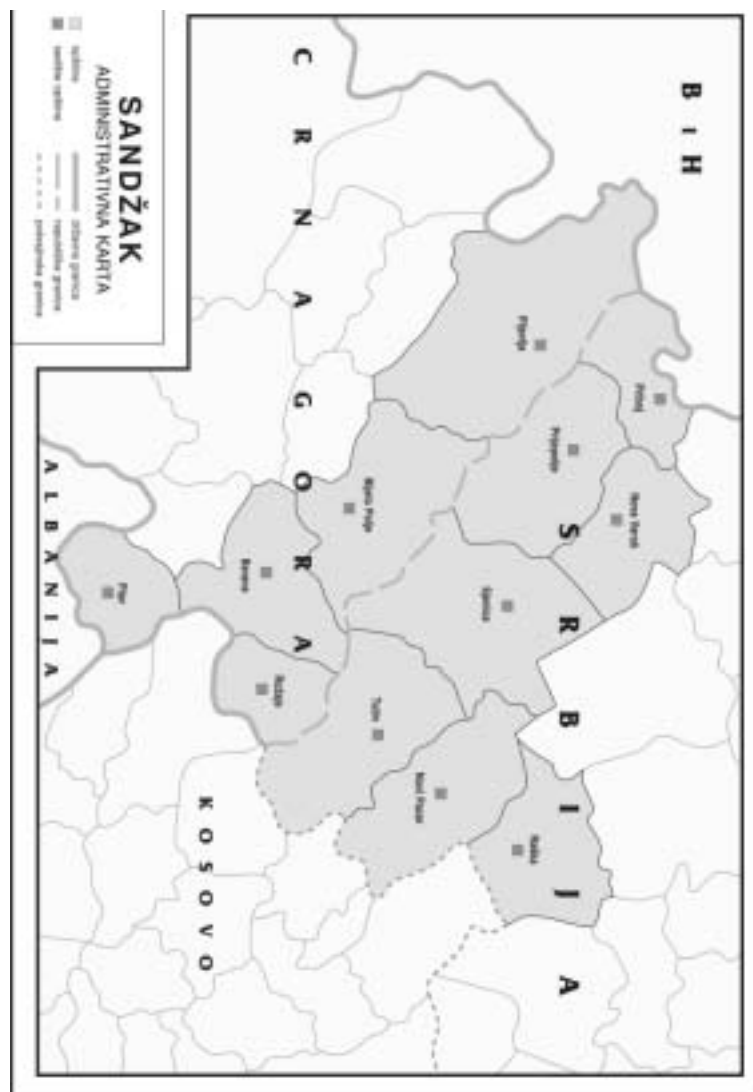
6 Feliks Kanic, *Srbija, zemlje i stanovništvo*, knj. II, SKZ, 1991, str. 50.

panske loze Nemanjića. Krunu jednog zapadnijeg brda čine ostaci čuvenog manastira Đurđevi stupovi, koje je, prema predanju, osnovao Car Dušan [...]. Prema jugozapadu dolina se proširuje u kotlinu, zatvorenu golim brdima na čijem sam dnu sa nadmorskom visinom od 388 m mogao jasno da razaznam novopazarski grad i minareta 17 varoških džamija. Na zapadu leže ruševine manastira Sopoćana, koje je osnovao Stefan Uroš I, a južno od njih ostaci grada Jeleča. Pozadinu ovog predela sa zelenilom rastinja čine snegom pokriveni, 1600-2500 m visoki planinski lanci Hercegovine i plemena Kuča [...]”.⁷

Od vremena Kanicovih putovanja kroz ove krajeve svakako da je mnogo što šta promenjeno. Novi Pazar je dorastao do priredno i trgovački snažnog centra u širem regionu, neki od spomenika oko njega koje Kanic opisuje, restaurirani su i revitalizovani, a mnogi nisu. Privredni razvoj grada uslovio je propulzivnije veze s kapitalom kako u zemlji, tako i van nje, a izražena je potreba za odgovarajućim kulturnim i prosvetnim institucijama. Međutim, ako se danas zaustavite na mestu s kojeg je Kanic, putujući iz Raške, ugledao novopazarsku dolinu doživjećete isto ono uzbuđenje koje obuzima ljude kada osete ili bar naslute dodir istorije. Pored svih usuda koji su pratili ovu oblast i narode koji je nastanjuju, ona ništa nije izgubila od svoje lepote. Bilo kuda da put nanese Kanicove sledbenike – na Peštersku visorovan, duž tokova Lima i Raške, ili u okolne planinske vrleti, nailaziće na živopisne predele u kojima su smešteni spomenici kultura naroda koji su tu živeli.

Prema sadašnjoj teritorijalno-administrativnoj podeli Sandžak ima srbijanski i crnogorski deo. U delu Sandžaka koji se prostire u Srbiji je sedam opština: Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Nova Varoš, Ra-

7 *Ibid.*

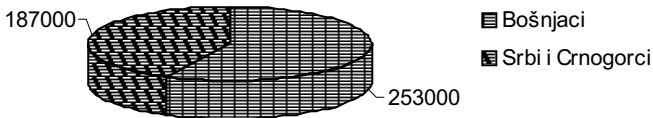

ška, Prijepolje i Priboj, a u Crnoj Gori ih je pet: Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Plav i Rožaje. U srbijanskom delu sandžачke opštine su podeljene u dva okruga Zlatiborskom, sa sedištem u Užicu i Raškom sa sedištem u Kraljevu.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine od 440.000 stanovnika Sandžaka 253.000 su Bošnjaci, a 187.000 Srbi i Crnogorci. Bošnjaci su činili apsolutnu većinu u opštinama Tutin (97%), Sjenica (83%) i Novi Pazar (80%), dok u preostale četiri opštine srbijanskog Sandžaka preovladava srpsko stanovništvo. U Crnoj Gori Bošnjaci/Muslimani su većinsko stanovništvo u opštinama Plav (80%) i Rožaje (95%), a Crnogorci u Bijelom Polju, Pljevljima i Beranama.

U poslednjoj deceniji, posebno tokom ratne stihije u Bosni koja se, kao i mnogo puta u prošlosti, osetila i na prostoru Sandžaka, došlo je do poremećaja demografske strukture u regiji. Ova situacija se naročito odrazila na ruralne sredine, gde su mnoga mesta ostala bez stanovnika, a u nekima se, pod pritiscima, iselilo bošnjačko stanovništvo. Samo iz dvadeset devet pribojskih sela

Stanovništvo Sandžaka

privremeno je raseljeno oko 550 bošnjačkih porodica, a iz pljevljanske Mesne zajednice Bukovica raseljeni su meštani 24 sela.⁸

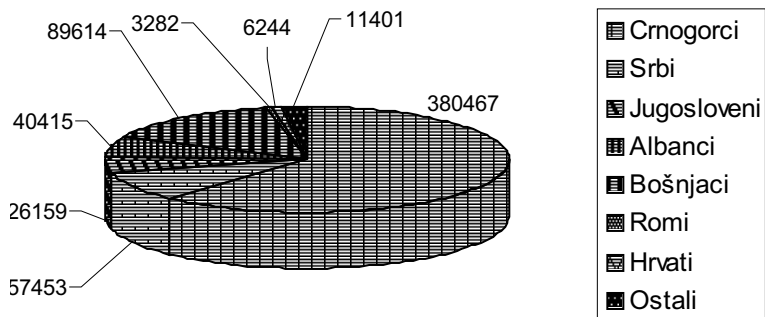
Međutim, i prema rezultatima popisa iz 1991. godine, kroz demografsku distribuciju stanovništva prema opštinama, nagoveštena je tiha etnička podjeljenost mikroregije. U Tutinu, pored 32.672 Bošnjaka, živelo je 1.504 Srba i Crnogoraca, 67 Albanaca i zanemarljiv broj stanovništva drugog etničkog porekla. U Sjenici, siromašnoj opštini u peštarskom delu Sandžaka, živelo je 25.633 Bošnjaka, 7.546 Srba, 77 Crnogoraca, 55 Albanaca, 216 Jugoslovena i 154 "ostalih". U novopazarskoj opštini takođe su najbrojniji Bošnjaci, kojih je 64.251. Srba i Crnogoraca je bilo 19.296, a neubedljivoj etničkoj šarenolikosti doprinosilo je 209 Albanaca, 700 Jugoslovena, 334 Roma, 38 Hrvata i još nekoliko stotina ljudi drugih nacionalnosti.

U preostalim opštinama etnička slika je sasvim drugačija. U Novoj Varoši od 21.812 žitelja 19.284 je pripadalo srpskoj etniji, a 1.857 bošnjačkoj. U opštini je živelo i 348 Jugoslovena, 173 Crnogorca i 160 drugih. Zanimljivo je da u varošici Nova Varoš živi gotovo celokupno bošnjačko stanovništvo. Naime, čak 1.839 Bošnjaka živi u ovoj urbanizovanoj sredini, a tek nekoliko desetina u okolnim selima. U Raškoj, koja je od Novog Pazara, centralnog gradića u oblasti nastanjenog pretežno bošnjačkim življem, udaljena tek dvadesetak kilometara, živi 27.618 Srba, 239 Crnogoraca, 199 Jugoslovena, a Bošnjaci sa 76 žitelja skoro da bi se mogli podvesti pod odrednicu ostali. U njoj je i 178 Roma, troje Rumuna, 32 Hrvata, 8 Mađara, 5 Albanaca i 1 Slovak.

Preostale dve opštine u srbijanskom Sandžaku, Priboj i Prijepolje, odražavaju multietničku prirodu oblasti. U Prijepolju je živelo 20.200 Bošnjaka, 25.487 Srba i Crnogoraca, 423 Jugoslove-

8 Sandžak Dossier: Pljevlja i Priboj, ur. Safet Bandžović, Sandžački odbor za ljudska prava, Novi Pazar, 1996, str. 41–43 i 93–110.

Stanovništvo Crne Gore

na, 244 Roma i tako dalje. Najzad, u Priboju, u odnosu na 23.421 pripadnika srpskog naroda, Bošnjaci sa 10.927 žitelja čine apsolutnu, ali svakako ne zanemarljivu, manjinu. U Priboju je živelo i 758 Crnogoraca i 534 Jugoslavena.

U Beranama, opštini u crnogorskom delu Sandžaka, živelo je 1991. godine 38.953 žitelja od kojih je 22.995 pripadalo crnogorskom, 2.842 srpskom, a 11.769 bošnjačkom narodu. Istovremeno u bijelopoljsku opštinu nastanjivalo je 27.204 Crnogoraca, 22.977 Bošnjaka, 4.184 Srba, 326 Jugoslavena. Trećina stanovništva ove opštine je nastanjivala gradsko područje, a među nima je bilo 8.458 Crnogoraca i 6.581 Bošnjaka. U južnom Sandžaku, u opštini Plav živelo je 11.199 Bošnjaka, 4.302 Albanca, 3.519 Crnogoraca i 278 Srba. U susednoj rožajskoj opštini pored 19.983 Bošnjaka, živelo je 1.528 Crnogoraca, 900 Albanaca i 162 Srba. Područje opštine Pljevlja nastanjivalo je 21.916 Crnogoraca, 9.592 Srba, 6.964 Bošnjaka i 818 Jugoslavena.

Pomenuto je da gotovo celokupna bošnjačka populacija u Novoj Varoši živi u gradskoj sredini. Međutim, interesantno je da se i u drugim opštinama malobrojnije etničke zajednice kon-

centrišu ka urbanim zonama. U tutinskoj opštini skoro 50% srpskog živilja nalazi se u Tutinu, a preostali deo je skoncentrisan u tek nekoliko od stotina okolnih sela. Nešto brojniji su Srbi u Dobrinju (125), Istočnom Mojistiru (158), Strumcima (56), Severnom Kočarniku (34) itd. Distribucija stanovništva u sjeničkoj opštini ukazuje, takođe, da manjinsko, srpsko stanovništvo živi ili u samom sedištu opštine (2.729) ili u etnički čistim selima u okolini (4.817). Među sto sjeničkih sela tek nekoliko je mešovitih: Bagačići, Božov Potok, Vapa, Visočka, Kalipolje i Čipalje.⁹ Podaci za ekonomski i kulturno najrazvijeniju – novopazarsku opštinu – ukazuju da oko 30% srpskog i oko 70% bošnjačkog stanovništva živi u centralnom delu opštine. Međutim, i u ovoj opštini malo je etnički mešovitih sela: Banja, Boturovina, Vojniće, Vučiniće, Zabrdje, Janča, Leča, Lukarsko Goševo,¹⁰ Muhovo, Osoje, Rajčinovačka Trnava, Šavci...

U pribojskoj opštini od 22.137 stanovnika koji žive u gradu 12.764 su Srbi, a 7.962 Bošnjaci. U gradskom jezgru živi i 665 Crnogoraca, 469 Jugoslovena, 47 Hrvata, 34 Albanca, 16 Mađara i drugi. U ruralnim delovima opštine je živelo 13.814 stanovnika, a etnički mešovita sela su češća nego u prethodnim opštinama. U Bučju, Živinicama, Zabrdju, Zabrnjici, Zagradini, Kasidolu, Kukurovićima, Miliješu, Požegrmacu, Sjeverinu, Crnugovićima i još nekoliko sela stanovništvo je izmešano. Istini za volju, u jednom od najstravičnijih zločina koji se dogodio tokom rata u susjednoj Bosni, stradalo je 17 Bošnjaka iz Sjeverina. Iako ovaj slučaj ni danas nije potpuno rasvetljen, izvesno je da su meštane Sjeverina 21.

9 S obzirom na to da je tokom devedesetih godina bilo pomeranja stanovništva na lokalnom nivou, može se pretpostaviti da je etnička podeljenost prema demografskoj distribuciji još izraženija. U poslednjoj deceniji demografska slika je grubo narušena isključivo zbog brojnih incidenata i psiholoških pritisaka, uglavnom na bošnjačko stanovništvo, kojem se pripisivala povezanost s vojnim formacijama u Bosni, a često su bili i optuživani da pripremaju ustanak nakon kojeg bi zatražili pripajanje Bosni.

10 U ovom većem selu živelo je 124 Srba i 869 Bošnjaka.

oktobra 1992. godine, iz lokalnog autobusa oteli, a potom i likvidirali pripadnici paravojskih formacija iz Republike Srpske. Nakon ovog brutalnog zločina bošnjačko stanovništvo se masovno iseljavalo iz Sjeverina, u kojem je 1991. godine živelo 223 Srba i 336 Bošnjaka. Ništa manje stravičan zločin učinjen je 27. februara 1993. godine, kada je iz voza na pruzi Beograd – Bar, kod mesta Štrpci, oteto dvadeset Bošnjaka kojima se potom gubi svaki trag.

U opštini Prijepolje trećina stanovništva živi u gradu, od čega je 15.634 srpskog, a 5.662 bošnjačkog porekla. Od osamdesetak prijepoljskih sela mešovito je više od dvadeset: Bjelohova, Brajkovac, Gojakovići, Divci, Donji Stranjani, Dušmanići, Zavinograđi, Zalog, Zastup, Ivanje, Ivezici, Kovačevac, Koševine, Mijoska, Miljevići, Osoje, Pranjci, Rasno, Ratajska, Seljane, Seljašnica, Taševo, Čauševići, a u ostalima stanovništvo je manje – više etnički homogeno.

Demografska distribucija etničkih zajednica u Sandžaku ukazuje na tradicionalnu podvojenost dve dominantne etnije – srpske i bošnjačke. U gradovima ka kojima su migracije česte i u normalnim okolnostima uslovljene prirodnom pokretljivošću stanovništva, može doći do brzih demografskih kretanja i promene etničke strukture. U ruralnim, posebno u patrijarhalnim sredinama etnički diverziteti se i u povoljnim međuetničkim odnosima teško menjaju. Poslednja decenija, u kojoj se Sandžak nalazio između dva ratna područja (Bosna i Kosovo) bila je izuzetno teška za sve narode koji žive u regionu. Izloženi pritiscima, svakodnevno strahujući da rat može zakucati i na njihova vrata, stanovništvo se iz zabačenih sela, posebno u pograničnim zonama, iseljavalo ili u gradove ili kod sunarodnika u sigurnija sela.

Na demografsku sliku regiona uticala su i iseljavanja muslimanskog stanovništva u Tursku, koja su bila intenzivna pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka. Više hiljada Bošnjaka, među kojima je bilo mnogo uglednih porodica, iselilo se ili je bilo podnelo zahtev za iseljavanje u Tursku. Prema podacima koje je u svojim

sećanjima izneo svedok ovih događaja, ugledni novopazarski advokat Ramiz Crnišanin, uzroci tadašnjeg iseljavanja Bošnjaka su bili prvenstveno verske i ekonomske prirode, ali nije bilo bez značaja i sećanje na strahote koje je celokupno stanovništvo regije pretrpelo u Drugom svetskom ratu.¹¹ Tih godina u Tursku se iselilo 1.816 bošnjačkih porodica, odnosno 12.212 ljudi.¹² Istovremeno, u Makedoniju i u druge krajeve Jugoslavije, iselilo se nekoliko hiljada Bošnjaka, ali i pripadnika srpske i drugih nacionalnosti. Problem iseljavanja Bošnjaka u treće zemlje, posebno u Tursku, postojao je i ranije. Prvi talas migracija usledio je početkom veka i nastao se između dva svetska rata. U to vreme stvorene su prve enklave Sandžaklija koje su prihvatale svoje sunarodnike, koji su se kasnije useljavali u Tursku. Svakako da su nerazvijenost regije i ekonomska nemoć bili važni razlozi zbog kojih su se Bošnjaci iseljavali u Tursku. Uostalom zbog nemogućnosti zapošljavanja i školovanja i ostalo stanovništvo je odlazilo iz Sandžaka put evropskih država ili u razvijenije krajeve Jugoslavije. Međutim, činjenica da je većina Bošnjaka prilikom iseljavanja, uglavnom otuđivala imovinu, menjala prezimena i državljanstvo, ukazuje, da su njihovi razlozi za iseljavanje bili dublji. Jedan od razloga, svakako je mogao biti strah od obnavljanja međunacionalnih sukoba u regiji, koji su tokom Drugog svetskog rata bili česti. Drugi, verovatno presudan razlog, odnosio se na zaštitu verskog identiteta Bošnjaka. Položaj verskih zajednica u drugoj Jugoslaviji bio je nepovoljan, a isповедanje vere smatralo se nepoželjnim i reakcionarnim delovanjem. Voluntarizam komunističkog pokreta nastojao je da verski identitet, ako ne potpuno utopi, onda svakako zameni idejom o jedinstvu internacionalnog radničkog pokreta. Najzad, nedovoljno istražen, ali moguć, razlog iseljavanja Bošnjaka koji su tokom Drugog svetskog rata pripadali partizanskom pokretu, mogao bi

11 Ramiz Crnišanin, *Rasprave*, Beograd, 1999, str. 15 i 16.

12 *Ibid.*, str. 44

se odnositi na ukidanje autonomije oblasti 1945. godine. Činjenica da se tokom decenije i po iz Sandžaka iselilo više stotina uglednih i imućnijih porodica govori u prilog tome da su mnogi razlozi iseljavanja bili suptilniji od ekonomskih.

Istorijska distanca i problem autonomije Sandžaka

O savremenom Sandžaku, njegovim žiteljima i društvenim odnosima koje oni grade nemoguće je promišljati ukoliko ne sagledamo prošlost regiona koji je, ležeći na raskršću puteva, privlačio ne samo putopisce i trgovce, već i vojske koje su nastojale da u njemu utvrde svoje položaje i odatle nastave pohode bilo ka severozapadu, bilo ka jugoistoku. Međutim, priroda i obim ovog rada ne dozvoljavaju opširniju historiografsku analizu položaja Sandžaka o čemu inače postoje bogata građa kako u domaćim, tako i u inostranim arhivima, značajna literatura i kompetentni radovi. Istorijski izvori neosporno ukazuju na burnu prošlost naroda koji su živeli na teritoriji današnjeg Sandžaka. Oni su veoma često, u zavistnosti od pristupa i nastojanja analitičara da objasni pojedine istorijske događaje i tokove, tumačeni pristrasno i "obogaćeni" su ličnim i proizvoljnim mišljenjima. Svako parcijalno promišljanje o istoriji Sandžaka koje nema ambicije da obuhvati većinu poznatih izvora i radova lako može zapasti u metodološki ćorsokak, u kojem svaki od pristupa nudi tek deo istorijskog pamćenja. Nastojeći da prevaziđem ovaj problem izabrao sam pristup koji na osnovu mišljenja nastalih u novije vreme ukazuje na neke od istorijskih događaja važnih za bolje razumevanje savremenih zbivanja u Sandžaku.

Neosporno je da je na ovom prostoru začeto jezgro srpske državnosti. Središte prve srpske države sve do izmeštanja

Crkve sv. Petra kod Novog Pazara

na Kosovo u XIII veku bilo je upravo u ovom regionu – u gradu Rasu, po kojem je oblast dobila ime Raška, a njeni žitelji, pretežno Sloveni nazvani Raščanima, Racima. Međutim, prve naseobine u regionu su znatno starije i sežu do vremena rimskog prodora ka istoku Balkana. Po dolasku na ove prostore u VII veku i tokom nekoliko vekova života u njemu, sve do XII veka, Sloveni, među kojima je verovatno bilo i nešto starobalkanskog stanovništva, bili su pagani. Prihvatanjem hrišćanstva pod uticajem istočne, vizantijske tradicije u XII i XIII veku i formiranjem Srpske pravoslavne crkve koja je rano stekla autokefalnost utemeljene su za to vreme značajna uporišta razvoja srpske države i duhovnosti. Rodonačelnici srpske državnosti – dinastija Nemanjića – ne samo što su državu, tokom vladavine kralja Milutina i posebno cara Dušana, učinili snažnom privrednom i vojnom silom, već su ostavili duboke tragove u kulturnoj

baštini, značajnoj kako za raško–sandžačku mikroregiju, tako i za širu evropsku tradiciju.

Slabljenje srpske države i osnaživanje Osmanskog carstva koje se postepeno širilo ka severozapadu uslovalo je i sužavanje duhovnog i kulturnog prostora prvobitne srpske države. Znatno pre 1459. godine i pada srpske despotovine, kada je slomljen poslednji otpor balkanskih naroda osmanskom prodoru ka severu, prostor tadašnje Raške, odnosno današnjeg Sandžaka, potpao je pod njihovu vlast. Pre no što su utvrdili gradove i uspostavili vojnoadministrativnu upravu, Turci su ovaj prostor koristili za logistiku prilikom pohoda na Bosnu.

Kasnije je ova oblast pripala Bosanskom sandžaku koji je prvo bio uključen u Bosansko, a od 1463. godine u Skopsko krajiste, kojim je administrirao Isa-beg Ishaković neimar Novog Pazara. Po Mehmedaliji Bojiću Novi Pazar je podignut uz sam srpski Ras 1468. godine,¹³ a po Feliksu Kanicu ovaj grad je nastao na ruševinama srpskog Trgovišta kojem su Turci dali ime Novi Jen (Novi Trg).¹⁴ S obzirom na arheološka nalazišta i izvore koji su otkriveni nakon Kanicevog boravka u Sandžaku verodostojnija su mišljenja koja je interpretirao profesor Bojić.

U sastavu Bosanskog sandžaka Novi Pazar je imao status vilajeta-kadiluka, odnosno administrativnog i sudskog centra sa četiri nahije: Zvečan, Ras, Jeleč i Sjenica. Od XV veka, kada je vilajetsko uređenje zamenjeno spahijsko-timarskim, Bosanski sandžak je preuređen i podeljen na pet timara od kojih je jedan središte imao u Novom Pazaru. Ova vojnoupravna organizacija je opstala sve do 1790. godine kada je formiran poseban Novopazarski sandžak. Međutim, ova upravna jedinica nije bila trajnijeg karaktera tako da je već 1817. godine ukinuta, a Novi Pazar sa svojim nahija-

13 Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo, 2001.

14 Feliks Kanic, *Ibid.*, str 51.

ma je ponovo priključen Bosanskom vilajetu u kojem je 1865. godine stekao status posebnog kajmakamluka. Kasnije su se ovoj oblasti prisjediniili Pljevaski muselimpluk i Niški sandžak. Najzad, nakon 1876. godine Novopazarski sandžak je isključen iz Bosanskog, a priključen Kosovskom vilajetu koji je egzistirao sve do balkanskih ratova 1912. godine.

Sredinom XIX veka Turska je od “biča Evrope” postala bolešnik na umoru. Posle Berlinskog kongresa ingerencije Turske nad balkanskim posedima su slabile. Istovremeno jačao je uticaj zapadnih sila, prvenstveno Austrije koja je nastojala da uspostavi kontrolu nad Sredozemljem i jugoistočnom Evropom. Po Slavenku Terziću, još od tog vremena austrougarska administracija nastoji da razvije mehanizme kojima je kontrolisala nacionalne pokrete balkanskih naroda uz pomoć kojih je njima upravljala. Jedan od mehanizama kojim je trebalo sprečiti nastajanje snažnih nacionalnih država na prostoru nekadašnjeg Osmanskog carstva je produbljivanje nepoverenja između slovenskih i neslovenskih naroda. U tom smislu Terzić naglašava geopolitički i vojnostrategijski značaj Sandžaka za austrougarske interese na Balkanu. Nesumnjivo da su tuda vodili najsigurniji i najkraći putevi iz centralne Evrope ka Orijentu, ali i da je u projekcijama austrougarskih stratega ova etnički mešovita oblast trebalo da odigra važnu ulogu u destabilizaciji restitucije slovenskog kulturnog i državnog prostora. Za Terzića kao predstavnika dela savremene srpske istoriografije nema dileme ni u pogledu imena ove oblasti. Naime, srpski, istorijski naziv za ovu oblast Raška je jedino prihvatljiv, ne samo zbog toga što predstavlja segment ukorenjen u srpskoj tradiciji i prošlosti, već i zato što ukazuje na kontinuitet između srpske državnosti pre i posle osmanske vladavine. Naziv Sandžak, po njegovom mišljenju, ukazuje samo na administrativni i upravni status oblasti za vreme Osmanskog carstva. Uostalom “[...] početkom XIX veka u dvadeset pet ejaleta Osmanskog carstva postojala

lo je 290 sandžaka. Jedan od tih 290 bio je novopazarski. [...] Postavlja se logično pitanje, zašto bi od brojnih sandžaka na prostoru jugoistočne Evrope, sve gore do Budima, samo jedan od njih ostao do danas kao oznaka za jedan deo oblasti koji ima svoje istorijsko ime, a to je Raška, kao deo Stare Srbije.”¹⁵ Pre nego što je ukazao na kontinuitet austrougarske i jugoslovenske, komunističke politike prema ovom problemu, Terzić je istakao da se u evropskoj historiografiji i diplomatiji i u vreme Berlinskog kongresa upotrebljavao tradicionalni naziv za oblast – Raška. O Raškoj oblasti pisali su Johan Roskijević, Gustav fon Temel, Teodor Ipen i drugi.

Kontinuitet u politici najveće centralnoevropske imperije i druge Jugoslavije, države, koja je decenijama bila “nešto između” Istoka i Zapada, u odnosu na “sandžačko pitanje”, Terzić nalazi u idejama saopštenim na Konferenciji muslimanskih predstavnika sazvanoj u Sjenici 1917. godine za vreme austrijske okupacije zemlje. Sa ovog sastanka izdato je saopštenje u kojem se mole kraljevske i carske vlasti ili da Sandžak izdvoje iz Srbije i pripoje Bosni ili da se obezbedi autonomija za ovu oblast. Najzad, po ovom mišljenju, slične ideje su prihvatili jugoslovenski komunisti koji su uoči Drugog svetskog rata formirali “Oblasni komitet KPJ za Sandžak”, a tokom rata i “Zemaljskoantifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka”. Savremeni zahtevi Bošnjaka za autonomijom Sandžaka prate ovu razvojnu nit u politici skoro jedan vek.¹⁶

Ne sporeći ovu ideju, koja je logički razvijana i potkrepljena relevantnim istorijskim dokazima, trebalo bi ukazati i na savremena zbivanja u kojima sandžački Bošnjaci ne odustaju od zahteva za autonomijom oblasti, ali u okvirima SR Jugoslavije ili zajedničke države koja bi trebalo da nastane nakon političkog dogovora njenih članica – Srbije i Crne Gore. Predstavnici Bošnjaka u lokalnim i višim organima

15 *Ibid.*, str 322.

16 *Ibidem.*, str 323.

vlasti se nedvosmisleno suprotstavljaju svakoj dezintegraciji zemlje, smatrajući da se na taj način cepa istorijska i teritorijalna celovitost regije. Istovremeno predstavnici Bošnjačkog nacionalnog vijeća Sandžaka zahtevaju da tokom dogovora predstavnika Srbije, Crne Gore i savezne države o uređenju buduće zajednice budu ravnopravno tretirani i na odgovarajući način predstavljeni.¹⁷ Nezadovoljan načinom na koji se pitanje položaja Sandžaka i Bošnjaka tretira u Povelji o zajednici država Srbije i Crne Gore, savezni poslanik Esad Džudžević je istupio iz komisije zadužene za njenu pripremu.

Nastojeci da legitimno zaštite svoje interese i očuvaju administrativnu podelu oblasti u kojoj žive od 1912. godine,¹⁸ Bošnjaci nedvosmisleno insistiraju na izdvajanju "sandžačkog pitanja" u odnosu na druge regione u Srbiji i Crnoj Gori, koji bi sledeći istu logiku, takođe mogli zahtevati sličan tretman. Na značaj očuvanja celovitosti sandžačke oblasti ukazivao je još Sreten Vukosavljević koji se neposredno posle Drugog svetskog rata zalagao da se oblast ne deli, već da se vodeći računa o istorijskim, političkim i privrednim obeležjima, pripoji ili Srbiji ili Crnoj Gori.

Čini se da bi dogovor predstavnika svih političkih i etničkih organizacija u Sandžaku, oko prioritetnih interesa regije i naroda koji žive u njoj, više doprineo realizaciji zahteva za neosporno neophodnom regionalnom autonomijom oblasti, nego što to čine zahtevi samo jedne nacionalne zajednice.

Dogovor etničkih zajednica u Sandžaku umnogome ometa istorijsko nasleđe u kojem se teško opraštaju pradedovski gresi. Položaj Sandžaka i njegovih žitelja u XX veku nije ništa manje dra-

17 Pogledati Sandžačke novine od 4. septembra 2002. godine *Tražimo ravnopravan tretman*, str. 3 i isti nedeljnik od 11. septembra 2002. godine *Ustavna povelja bez Bošnjaka i bez Sandžaka vrhunac Miloševićeve politike*, str. 3.

18 Posle Balkanskog rata Sandžak je podeljen između Srbije i Crne Gore. Srbiji su pripali srezovi: pribojski, mileševski, zlatarski, sjenički, dežavski i štavički, a Crnoj Gori: pljevaljski i bjelopoljski.

matičan no za vreme osmanske ili austrougarske okupacije. Između dva rata Sandžak je bio pod ingerencijom Zetske banovine, a ekonomski i politički položaj naroda, posebno Bošnjaka, bio je izuzetno nepovoljan. Politički neorganizovani, nacionalno dezorijentisani i odvojeni u banovinu u kojoj su bili marginalizovani, sandžački Bošnjaci su bili izloženi pritiscima nakon kojih su počeli prvi talasi iseljavanja u Anadoliju.¹⁹ U ovom razdoblju u Tursku se iseljavalo i muslimansko stanovništvo iz drugih balkanskih država. Vlade Jugoslavije i Turske su 1938. godine sklopile Konvenciju na osnovu koje je trebalo da se do 1944. godine iz Sandžaka i južne Srbije iseli čak 40.000 porodica.²⁰

Realizaciju Konvencije osujetio je Drugi svetski rat koji je doveo nove sile na ovaj prostor. Deo Sandžaka je već 1941. godine bio pod okupacijom Nezavisne Države Hrvatske, a potom italijanske sve do sloma fašističkog režima u njoj 1943. godine. Od tada su Nemci uspostavili upravu nad regijom. U Sandžaku su bile formirane jedinice lojalne muslimanskoj miliciji, četničkom i partizanskom pokretu. Prve dve, međusobno suprotstavljene i oštro podeljene po etničkoj osnovi, doprinele su stradanju stanovništva i produbljivanju međusobnih animoziteta. Nastojeći da ovu situaciju prevazi-

19 Mehmedalija Bojić, *Ibid*, str. 469. Istini za volju prvi talasi iseljavanja Bošnjaka/Muslimana sa prostora bivše Jugoslavije u Tursku usledio je još krajem XIX veka. Austrougarska politika je u to vreme podsticala iseljavanje Bošnjaka, a poznate reakcije Jovana Cvijića koji je uputio apel muslimanskim intelektualcima da spreče iseljavanje sunarodnika sa prostora tadašnje Jugoslavije i Alekse Šantića koji im je posvetio jednu od svojih rodoljubivih pesama *Ostajte ovde*, predstavljaju primere pokušaja očuvanja ne samo multietničnosti već i autentičnosti ovog prostora.

20 Marko Dogo u radu *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata*, primećuje da je "tradicionalna privlačnost koju je Turska imala za balkanske Muslimane, poprimila [...] sredinom dvadesetih, crte jedne nove kompleksne slike. Proklamovanje republike, ukidanje kalifata, širenje svetovnog karaktera u domenu školstva i prava u Turskoj proizveli su izvesnu intelektualnu konfuziju u spoljnom islamskom svetu. Za balkanske muslimanske manjine iskomplikovao se problem ponovnog definisanja sebe samih u odnosu na svoju preobraženu maticu, jer su one uživale međunarodnu pravnu zaštitu upravo kao verske manjine". Vidi u: *Islam, Balkan i velike sile*, SANU, 1997, str 455.

de NOP je osnovao Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja za Sandžak koje je obrazovalo skupštinske i izvršne organe vlasti čime je, mislilo se, oblast stekla preduslove za priznavanje statusa posebne administrativne jedinice u budućoj Jugoslaviji.

Formiranju ZAVNOS-a, prethodilo je, početkom novembra 1943. godine, formiranje Inicijativnog odbora za saziv Skupštine narodnih predstavnika Sandžaka koji je obavio sve neophodne pripreme za osnivanje ZAVNO Sandžaka.²¹ Sazivajući osnivačku Skupštinu ZAVNOS-a, koja je održana u Pljevljima 20. i 21. novembra 1943. godine, Inicijativni odbor je objavio proglas kojim su narodi Sandžaka obavješteni o odluci vođstva Narodno-oslobodilačkog pokreta da, u duhu rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i rešenosti da nijedna oblast u zemlji ne bude u neravnom pravnom položaju, osnuje posebne organe vlasti za Sandžak²².

Skupštini, odnosno prvom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Sandžaka prisustvovala su 263 delegata koji su izabrali 62 većnika i Izvršni odbor ZAVNOS-a. Većnici su birani iz 5 sandžačkih srezova: iz bjelopoljskog i pljevaljskog po 14, iz mileševskog 12, a iz pribojskog i novovaroškog po 11,²³ a među članovima Izvršnog odbora, kojim je predsedavao prof. dr Sreten Vukosavljević, bilo je osmoro Srba i Crnogoraca i dvojica Bošnjaka. Tom prilikom izabrana je i delegacija ZAVNOS-a za II zasjedanje AVNOJ-a na kojem nije doneta nijedna odluka koja je nagoveštavala buduću autonomiju Sandžaka, ali na osnovu priprema za osnivačku Skupštinu ZAVNOS-a, pa i odluka koje su na njoj donete, zaključuje se da je u tom trenutku, u

21 U radu Inicijativnog odbora učestvovali su ugledne ličnosti Sandžaka, profesor Sreten Vukosavljević, vrhovni šerijatski sudija, muftija Murat efendija Šećeragić, prota Jevstasije Karamatijević, većnici AVNOJ-a Dušan Ivović i Miloje Dobrašinović...

22 Opširnije u: Zoran Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka*, str. 55.

23 Predstavnici iz Novog Pazara, Tutina i Sjenice nisu bili zastupljeni, jer su ovi gradovi bili pod okupacijom.

najvišim krugovima NOP-a status Sandžaka jednako vrednovan kao i položaj ostalih zemaljskih veća.

Odluke koje su donete na Prvom zasjedanju ZAVNOS-a naglašavaju da je glavni zadatak ovog tela organizovanje narodno-oslobodilačke borbe naroda Sandžaka, ali u tački 5 Rezolucije o osnivanju ZAVNOS-a izričito se kaže da “samo Jugoslavija uređena na demokratskoj, federativnoj osnovi odgovara potrebama i interesima naroda Jugoslavije, i da samo takva Jugoslavija u kojoj neće biti nijedan narod, nijedna pokrajina i oblast, predmet ugnjetavanja i tlačanja, samo takva Jugoslavija moći će ujediniti naše narode u jednu trajnu i svesnu državnu zajednicu, u kojoj će i Sandžak zauzeti ravnopravno mesto među ostalim pokrajinama Jugoslavije”.

I u Proglasu koji je narodima Sandžaka upućen sa Prvog zasjedanja ZAVNOS-a izražavaju se očekivanja kako većnika, tako i dela naroda koji su predstavljali: “samo demokratska i federativna Jugoslavija može zadovoljiti interese i nacionalna prava naših naroda i ostvariti srećniju i snažnu zajednicu južnoslovenskih naroda, u kojoj će i Sandžak zauzeti mesto koje zaslužuje”.

Na svojoj prvoj sednici ZAVNOS je usvojio dokumenta u kojima su delimično objašnjeni razlozi zbog kojih je ovo telo osnovano. U Rezoluciji o osnivanju ZAVNOS-a, Rezoluciji o organizaciji ZAVNOS-a i Proglasu narodu Sandžaka ističe se primarna potreba za uspostavljanjem jedinstva Srba, Crnogoraca i Muslimana u borbi protiv okupatora. Ovako definisani motivi neosporno ukazuju na to da je rešavanje nacionalnog pitanja u Sandžaku bilo jedno od osnovnih polazišta prilikom osnivanja ZAVNOS-a.

U narednih šesnaest meseci ZAVNOS je uspešno obavljao zadatke koji su mu postavljeni. Izvršni odbor kojim je rukovodio Sreten Vukosavljević bio je tokom ratnih zbivanja u stalnom pokretu, a tek po konačnom oslobođenju oblasti u januaru 1945. godine za svoje stalno sedište odabrao je Novi Pazar. Za vreme svog

postojanja ZAVNOS je ustanovio mrežu narodnooslobodilačkih odbora, od kojih je 8 bilo sreskih, 73 opštinska i 403 seoska, u kojima je aktivno radilo više od 3.000 odbornika. Upravljanje oblašću i razvoj NOP-a su, po svemu sudeći, a naročito po izveštajima koji su redavno upućivani nadležnim organima, bili efikasni. Pored operativnih dejstava, Izvršni odbor ZAVNOS-a je uspešno uspostavio organe narodne vlasti koji su rešavali tekuće sporove, zbrišnjavali postradale, organizovali snabdevanje vojske, nastavu i vršili druge poslove i aktivnosti. Posebno je bio uspešan rad na prevazi- laženju međunacionalnih animoziteta i mobilisanju pripadnika svih naroda u partizanskom pokretu.²⁴

Valjana dokumentacija i arhivska građa o ukidanju ZAVNOS-a, odnosno isključivanju Sandžaka iz razmatranja o priznavanju autonomnog statusa, ili nije dostupna ili ne postoji. Iz raspoložive literaure i postojećih izvora može se zaključiti da je ovaj problem razmatran još avgusta 1944. godine na sastanku rukovodstva NOP-a koji je održan na Visu. Iz šturih beležaka u Dnevniku Vladimira Dedijera može se zaključiti da je na tom sastanku definitivno napuštena ideja o autonomiji Sandžaka. Tada, a posebno u kasnijim raspravama i politici koje je rukovodstvo NOP-a vodilo u odnosu na buduće federativno uređenje zemlje i položaj naroda u njoj, formiralo se gledište po kojem su Vojvodina i Kosovo celovite teritorijalne, istorijske, privredne i etničke celine kojima bi trebalo priznati specijalan status, a da manje teritorijalne oblasti poput Sandžaka, Dalmacije, Istre, razvoj mogu ostvariti u okviru federalnih jedinica.

Odluka o raspuštanju ZAVNOS-a, i pored protivljenja bošnjačkih i srpskih i crnogorskih partizana Sandžaka, doneta je na

24 Na drugom zasedanju ZAVNOS-a je istaknuto sledeće: "Izvršni odbor je energično suzbijao one pojave koje su mogle nepovoljno delovati na međusobni odnos Srba i Muslimana, ali ne podvlađujući nikome, ne ulagajući se nikome." Z. Lakić, *Ibid.*, str. 270.

njegovom drugom i ujedno poslednjem zasedanju 29. marta 1945. godine u Novom Pazaru. Za mnoge sandžaklije to je, na samom početku nove državne zajednice, značilo gubljenje poverenja ne samo u njene institucije, već i u temeljna opredeljenja kako za ravnopravan položaj naroda tako i razvoj oblasti kao autonomne istorijske, političke i privredne celine. Kada se analiziraju razlozi iseljavanja Bošnjaka iz Sandžaka posle II svetskog rata, trebalo bi u obzir uzeti da je i izvestan broj partizanskih aktivista zauvek napustio zemlju. Verovatno da su izneverena očekivanja u pogledu ciljeva koji su postavljeni u vezi s položajem oblasti dodatno motivisale ove ljude da se isele.²⁵

Naravno, ostaje otvoreno pitanje zašto je u novembru 1943. godine formiran ZAVNOS kao poseban oblik vlasti u oblasti, kakav su u strukturi AVNOJ–evske vlasti imale samo buduće federativne jedinice? Verovatno je da se razlozi tome mogu tražiti u sve lošijim međunacionalnim odnosima u oblasti tokom II svetskog rata, u jačanju četničkog pokreta i muslimanske milicije i u sve težem položaju naroda Sandžaka. Nastojanje da se ovaj problem prevaziđe i partizanski pokret ojača ukazivali su na potrebu za čvršćim, kompaktnijim, operativnijim načinom rukovođenja u oblasti. U tom smislu razmišljalo se o Sandžaku kao o celini koja bi na osnovu svog specifičnog istorijskog i geografskog položaja mogla da ima ravnopravan tretman sa ostalim, budućim federalnim jedinicama. Činjenica je da je ovaj koncept brzo napušten i da Sandžaku ne samo što nije priznat status federalne jedinice, već ni ova oblast ni narodi koju je nastanjuju nisu imali nikakav stepen autonomije. Razloge takvog stanja trebalo bi tražiti u tome što tokom šesnaestomesečne “partizanske” autonomije oblasti nije na pravi način artikulisana ideja o autonomiji Sandžaka, niti je ona posta-

25 Videti kod Ramiza Crnišanina, *Informacija OK SKS Novi Pazar o zahtjevima Muslimana za iseljavanje u Tursku*, u: *Rasprave*, str. 23.

vljena na dnevni red pred odgovarajućim telima AVNOJ-a. Prilika je propuštena na njegovom II zasjedanju, kojem predstavnici ZAVNOS-a nisu prisustvovali, po svoj prilici, zbog nebrige i opstrukcije saboraca iz Crne Gore, koji ne samo da su loše organizovali zajednički put u Jajce, na zasjedanje AVNOJ-a, već su unutar samog pokreta vršili snažno lobiranje za pripajanje Sandžaka Crnoj Gori.

Sve zajedno, dovelo je do toga da je po okončanju rata Sandžak podjeljen između Srbije i Crne Gore i da je nastavljeno iseljavanje stanovništva. Bošnjačkog ili u Tursku ili u razvijenije sredine u Jugoslaviji, a srpskog, uglavnom, u privredne centre u Srbiji.

Altun-Alem džamija

Oblast je prosto osuđena na tavorenje, jer je i pored izvanrednog geografskog položaja, privrednih i turističkih potencijala ostala bez ozbiljnijih infrastrukturnih investicija. Svaka ideja o autonomiji oblasti je marginalizovana i nije postavljena na dnevni red sve do početka devedesetih godina XX veka, kada su nacionalne, bošnjačke partije ovo pitanje ponovo aktuelizovale.

Bošnjaci versus muslimani

Različitosti između dominantnih etničkih zajednica u Sandžaku, Bošnjaka s jedne i Srba i Crnogoraca s druge strane proističu iz veropisposti. Dok prvi pripadaju islamskom, istočnjačkom verskom opredeljenju, drugi su svoju civilizacijsko–kulturnu paradigmu formirali na vizantijskoj tradiciji i pravoslavnom hrišćanstvu. Zajedničko slovensko poreklo i vekovni suživot na ovom prostoru, bliskost jezika, tradicionalni patrijarhalan načina života, usloveli su da, i pored nesporazuma i konflikata u dramatičnim istorijskim okolnostima, region očuva svoju multikonfesionalnu i multietničku prirodu. Očuvana kulturna baština, u kojoj su zastupljene tekovine hrišćanske (manastiri Sopoćani, Đurđevi Stupovi, Mileševa, Studenica), ali i islamske kulture (čuvene novopazarske Altun Alem, Lejlek, Bor i Ejup-pašina džamije, autentična gradska čaršija), upućuje na to da život u multikulturalnoj sredini zahteva toleranciju, kompromise i razumevanje.

Stabilnost međuetničkih odnosa u Sandžaku narušena je tokom poslednje decenije kada je većina pozitivnih tekovina u vezi s razvojem identiteta Bošnjaka pogođena ratnom stihijom koja je pustošila susednu Bosnu. Prirodna i nadasve pozitivna potreba Bošnjaka u Jugoslaviji da revitalizuju sopstvenu kulturu i utvrde svoje istorijsko mesto na Balkanu, instrumentalizovana je do me-

re koja je zamalo uslovila da konflikti prenebregnu sve ono što spaja i ekstremiziraju ono malo premostivih različitosti.

Početkom sedme decenije XX veka, Muslimanima (Bošnjacima), koji su bili dugo zapostavljeni u prethodnoj jugoslovenskoj zajednici, priznat je status konstitutivnog naroda, ali političko i pravno utemeljenje identiteta ovog naroda koji se vekovima razvijao, zanemarilo je druge komponente etničnosti i dominantno je insistiralo na konfesionalnoj pripadnosti kao odrednici njihovog identiteta.²⁶ Posledica ovog kompromisa je galimatijas koji izaziva imenovanje ovog naroda Muslimanima, jer njihova verska pripadnost izražava tek jednu od kulturnih osobnosti koja samo u sprezi s ostalim odlikama čini kompleksnu strukturu nacionalnog identiteta.

Simbioza nacionalnog i religijskog uslovila je veoma brzi razvoj muslimanskog (bošnjačkog) nacionalizma koji je ekvilibrirao između prisnosti islama i socijalističkog učenja s jedne i privrženosti *ummi*, svetskoj muslimanskoj zajednici, s druge strane.

Na "Kongresu Bošnjačkih intelektualaca" koji je 1993. godine održan u Sarajevu postignuta je saglasnost većine intelektualaca o zajedničkom imenu naroda – Bošnjaci, koje od 1996. godine prihvataju sve sandžačke stranke i udruženja. Međutim, svest o Bosni kao matici Bošnjaka ima svoje oponente kako u državama nastalim na prostoru bivše Jugoslavije, tako i kod dela bošnjačkog stanovništva u Jugoslaviji. Naime, pripadnici ovog naroda okupljeni oko Matice Muslimana u Crnoj Gori insistiraju na ranijem nazi-

26 Čini se da se tada nije dublje promišljalo o posledicama koje mogu nastati ukoliko se jednoj religiji, islamu u ovom slučaju, prizna legitimitet glavnog činioca oko kojeg su stanovnici Bosne i Hercegovine muslimanske veroispovesti mogli izraziti svoj lokalni nacionalizam. Istovremeno muslimanska verska zajednica u Jugoslaviji je bila dehomogenizovana, jer u državnoj i partijskoj federalnoj i republičkoj hijerarhiji Muslimani iz BiH su imali značajnu ulogu, dok je ostao nejasan položaj Muslimana u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji ili, pak, Turaka i Roma islamske veroispovesti.

vu naroda – Muslimani, dok druga grupa uglavnom urbanog stanovništva islamske veroispovesti u Crnoj Gori sebe definiše Crnogorcima islamske veroispovesti.

Slovenski koreni bili su pre prepreka no prednost jugoslovenskim Muslimanima da izgrade nacionalnu svest jednako otvorenu za vrednosti zapadne civilizacije i islamske religije. Nacionalna osećanja Muslimana slovenskih etničkih korena “opasnih po čistu krv ostalih naroda u jugoslovenskoj zajednici”, lamentirajući, izražava Selimovićev Hasan: “Mi smo najzamršeniji ljudi na svijetu. Ni s kim istorija nije napravila takvu šalu kao s nama. Do juče smo bili ono što danas želimo da zaboravimo. Ali nismo postali ni nešto drugo. Stali smo na pola puta, zabezeknuti. Ne možemo više nikud. Otrgnuti smo, a nismo prihvaćeni. Kao rukavac što ga je bujica odvojila od majke rijeke, i nema više toka ni ušća, suviše malen da bude jezero, suviše velik da ga zemlja upije. S nejasnim osjećanjem stida zbog porijekla, i krivice zbog otpadništva nećemo da gledamo unazad, a nemamo kud da gledamo unaprijed, zato zadržavamo vrijeme, u strahu, od ma kakvog rješenja. Preziru nas i braća i došljaci, a mi se branimo ponosom i mržnjom. Htjeli smo da se sačuvamo, a tako smo se izgubili, da više ne znamo ni šta smo. Nesreća je što smo zavoljeli ovu svoju mrtvaju i nećemo iz nje. A sve se plaća, pa i ova ljubav.”²⁷

Kod dela srbijanske naučne i kulturne javnosti, kao što ne postoji dilema o imenu oblasti, tako ne postoji ni dvoumljenje u vezi s time kakvog su etničkog porekla njeni žitelji islamske veroispovesti. Na njihova obrazloženja zašto se osećaju Bošnjacima obično se oglašuju, naglašavajući da je reč o Srbima koji su primili Islam iz kojeg su usvojili određene obrasce ponašanja. Često se naglašava da su u procesu islamizacije srpskog stanovništva kako u Sandžaku, tako i na području Bosne i Hercegovine odlučujući bili

27 Meša Selimović, *Derviš i smrt*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 330.

interesi velikih sila: “verske posebnosti i svakako određene kulturne specifičnosti muslimana u odnosu na pravoslavne Srbe upotrebljavaju se prvenstveno radi ostvarenje interesa spoljnih faktora na ovom području i celom Balkanu. To jeste primer upotrebe islamskih faktora u balkanskoj strategiji velikih sila, samo što se neke od sila menjaju na istorijskoj sceni. To nije prilog nastojanju za razumevanje kultura i civilizacija, niti je primer stvarne brige za muslimanske interese. Oni su više objekt nego subjekt artikulacije dobro shvaćenih svojih interesa. Niti je to doprinelo operacionalizaciji ovog prostora, ako pod tim podrazumevamo jačanje evropskih ustanova, tradicije, kulturnih obrazaca i evropskog načina mišljenja”.²⁸

Ovakva mišljenja, koja su često potkrepljena odgovarajućom građom i relevantnom literaturom, prenebrejavaju, međutim, činjenicu da je nacionalni identitet dinamična kategorija. Za izgradnju nacionalnog identiteta nisu uvek presudni isti faktori. U različitim slučajevima, u zavisnosti od istorijskih i drugih prilika, nacionalni identitet preživljava mnogobrojne transformacije i njegovi primordijalni oslonci, kao što su etnija, vera, jezik ne moraju zauvek ostati nepromenjeni. Jedan od mogućih načina uticaja na promenu nacionalnog identiteta jesu i pritisci centara moći. Najčešće reč je o promenama identiteta pripadnika neke etničke zajednice koje su prouzrokovane ili pritiscima ili su posledica dugotrajnog života u nepovoljnim uslovima. U savremenoj Evropi najuočljiviji primer naroda koji zbog diskriminacije i nepovoljnih socioekonomskih uslova života pribegava promeni verskog i nacionalnog identiteta jesu Romi.

Takođe, sasvim je sigurno da se identitet jednog naroda ne sastoji samo iz odrednice veroispovesti. Uostalom, narodu se može pripadati, a da svi njegovi pripadnici ne budu iste vere. Isti-

28 Slavenko Terzić, *Ibid.*, str 325.

na, ne i u jugoistočnoj Evropi gde je primordijalna etničnost još primaran model očuvanja nacionalnog identiteta. No, bez obzira na tu činjenicu, složićemo se da na identitet svake zajednice, a pogotovo tako složene kao što je nacionalna, uticaja imaju mnogobrojni faktori.²⁹

Procesi asimilacije i akulturacije naroda jednako su prisutni u istoriji koliko i integracioni nacionalni tokovi. Iako o poreklu Bošnjaka postoje različita mišljenja, čini se da su najutemeljenija ona koja ukazuju na njihove južnoslovenske korene. S drugim južnoslovenskim narodima imaju sličan jezik, dele deo običaja, navika i istorijskog sećanja. Uprkos tim sličnostima od svoje “braće po krvi” nikada nisu prihvaćeni. Odbijanje hrišćanstva i priklonjenje islamu bio je veliki greh koji pravoverni, čije nacionalno sито ne propušta “kukolj” nikada nisu oprostili. U najpoznatijem crnogorskom epu “Gorskom vijencu” istraga poturica je označena kao najvažniji zadatak za opstanak nacije, a odnos prema poturicama najreprezentativnije je opevan kroz odgovor Vuka Mićunovića Hamzi kapetanu:

*“Kakvo vlaše, krmska poturice!
Đe iz dajnik bolji od viteza?
Kakvu sablju kažeš i Kosovo?
Da l’ na njemu zajedno ne bijesmo,
pa ja rva i tada i sada,
ti izdao i prijed i poslijed,
obrljao obraz prijed svijetom,
pohulio vjeru prađedovsku
zarobio sebe u tuđina?”³⁰*

Na formiranje nacionalnog identiteta kod ovih ljudi, pored veroispovesti i drugih činilaca važnih za njegov razvoj, uticaj je

29 Entoni Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998.

30 Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Beograd, 1980. stihovi 375–385

imalo i neprihvatanje i preziranje južnoslovenskih suseda. Identitet kako pojedinca, tako i grupe, delimično se formira priznanjem ili njegovim odsustvom, a ponekad i naopakim priznanjem od strane drugih. Često pojedinac ili grupa trpe stvarnu štetu, stvarno izobličenje, ukoliko im okruženje uzvraća slikom koja je ograničavajuća, ponižavajuća ili prezriva.

U tom smislu su i mišljenja koja pojam Bošnjak vezuju za geografski, zavičajni habitus muslimana u Bosni. Naime, u šerijatskom, nadnacionalnom, teokratskom carstvu postojala je potreba da se mnogobrojni narodi i etnije preciznije odrede. U tom smislu Osmanlije su Bošnjacima nazivali bosanske muslimane kako bi ih jasnije razlikovali u odnosu na sopstveni identitet. Međutim, osporavanja autohtonosti bošnjaštva, posebno dijaspore u Sandžaku u smislu da je reč o političkoj naciji koja je svoju nacionalnu artikulaciju izvršila tek po dezintegraciji SFRJ i međunarodnom priznavanju Bosne, čine se neubedljivim. Bošnjaci su svoje nacionalno biće gradili vekovima u veoma specifičnim uslovima. U njihovoj kulturi postoje eklektički elementi istočne i zapadne tradicije koji ih čine različitim, posebnim u odnosu na okruženje. U njihovom istorijskom prtljagu postoji mnoštvo uporišnih tačaka koje neumitno doprinose jačanju unutargrupnih veza i koje podstiču centripetalne tendencije u odnosu na prvobitnu etničku masu. Svakako da su pri tome prošli dug put od samopercepcije grupe kao “balija, poturica, muhamedanaca”, koji su izdali prvobitnu veru, preko “kalajevske”³¹ koncepcije bošnjaštva, sve do artikulacije nacionalnih i političkih ciljeva putem institucionalizacije religijskog kao dominantnog činioca etničkog identiteta,³² pa sve do formiranja modernih nacionalnih in-

31 Benjamin Kalaj, *Dnevnik Benjamina Kalaja*, SANU, Beograd

32 Promišljajući o uticaju Islama na balkanske narode akademik Radovan Samardžić je, u svom radu *Prodor islama u jugoistočnu Evropu*, (1991) pisao: “pripadnici panislamiзма, u stvari nosioci ratobornog ogranka jedne mnogonacionalne verske zajednice,

stitucija, važnih za očuvanje i razvoj grupne kohezije. To je bio neumitan i za južnoslovenske Bošnjake veoma bolan i skupo plaćen društveni proces, čiji je razvoj u određenim trenucima svakako podstrekivan od velikih sila van Balkana. Međutim, iluzorno je lamentirati nad tim i očekivati da se situacija može promeniti u smislu povratka korenima. Teško je to očekivati, tim pre, što je istorijsko sećanje kako Bošnjaka, tako i njihovih suseda opterećeno događajima, ali i predrasudama, stereotipima koji u velikoj meri podstiču društvenu dezintegraciju. Reč je o najsloženijem društvenom procesu u kojem su nedopustiva i čak nemoguća pojednostavljenja ili apsolutizovanja pojedinih varijabli na račun drugih. Međutim, ovoj grešci su skloni svi koji nastoje da proces ubrzaju ili zaustave. U literaturi je mnogo članaka koji otkrivajući istorijsku istinu, doprinose produbljivanju savremenih društvenih problema.³³

Dr Smail Balić u svojim knjigama *Kultura Bošnjaka*, *Muslimanska komponenta* i *Nepoznata Bosna* pažnju posvećuje idejama o restituciji ideje Bošnjaštva. Po Baliću istorijska Bosna je obuhvatala sve tri jedinice Bosanskog pašaluka – Bosnu, Hercegovinu i Novopazarski sandžak. Po njemu reč je istorijskim teritorijama Bosne u širem smislu, koje svedoče o nesumnjivom nacionalnom jedinstvu muslimanskog stanovništva. Dakle, po njemu, nacionalni identitet Bošnjaka (Muslimana) je teritorijalizovan u smislu moderne paradigme nacije, znatno pre no što su to učinili narodi u okruženju ili stare evropske nacije na Zapadu.

u kojoj ljude ne udružuje ista narodnost, istorijske tradicije, prethodni kulturni razvoj i jezik, nego na prvom mestu religija (...)."

- 33 Problem "prekranjanja istorije" nije nov i prijemčiv je za naučnike koji ne drže do metodološke čistote. Osećajući ovaj problem i na primeru Sandžaka Ramiz Trnišanin u svojim *Raspravama* (str. 245) podseća na reči još jednog znamenitog Sandžaklije Sretena Vukosavljevića: "Ljudi koji deklamuju Stari Ras, kolevka srpstva, itd., a koji uzgred budi rečeno, ne čine mnogo časti Starome Rasu." Crnišanin nastavlja ovu misao konstatacijom da: "Nažalost, i danas takvi, umesto da objektivno i na naučnim istraživanjima zasnovanim rezultatima rasvetljavaju probleme Sandžaka, svoju delatnost podređuju interesima dnevne politike."

Darko Tanasković ovo Balićevo delo označava “Biblijom Bošnjaštva” i primećuje da je “[...] ona omogućila politički preporod bošnjaštva, shvatanja prema kome su muslimanski stanovnici Bosne u širem smislu etnički i nacionalno Bošnjaci, potomci njenih autohtonih žitelja iz vremena koja su prethodila osmanskim osvajanjima i srazmerno masovnoj islamizaciji, tako da se legitimno mogu smatrati elementom koji obezbeđuje istorijski kontinuitet jedne od najstarijih evropskih država [...]”. U ovom kontekstu bošnjaštvo je ekskluzivna privilegija muslimanskog stanovništva Bosne i okolnih oblasti. Integralno bošnjaštvo kao integrativna kategorija koja podrazumeva sve stanovnike Bosne i Hercegovine, bez obzira na veroispovest i etničko poreklo, nije ozbiljnije razmatrano ni kod bošnjačkih, a čini se još manje kod srpskih i hrvatskih intelektualaca i političara. Muslimanska koncepcija bošnjaštva insistira na istorijskom kontinuitetu etničke svesti ove zajednice, čiji koreni sežu u preosmanlijsko doba, i dalje, da je bošnjaštvo nastalo pre islamizacije slovenskog stanovništva u Bosni. Iz ovako obrazložene teze da su “svoji na svojeme”, trebalo bi da proizilazi legitimno pravo Bošnjaka na ravnopravan tretman, ako ne i suprematiju u odnosu na druge stanovnike Bosne i Hercegovine. Praktična implikacija ovakvih shvatanja nije dovela do toga da se stanovnici Bosne različitih veroispovesti i nacionalnosti osećaju Bosancima, već su, naprotiv, utemeljeni duboki jazovi između naroda koji tamo žive. Međutim, u kontekstu savremenog shvatanja pojma nacionalna manjina i zaštite pripadnika nacionalnih manjina i međunarodnog priznavanja Bosne proizašla je situacija na osnovu koje je sandžačkim Bošnjacima priznat ovaj status.

Da je bošnjaštvo ili neobošnjaštvo koncept oko kojeg više nema sporenja, bar ne među muslimanskim intelektualcima u Bosni, svedoči mišljenje Adila Zulfikarpašića koji smatra da su otklonjene sve nedoumice, pa i one unutrašnje, duhovne, u pogledu egzi-

stencije bošnjačkog naroda. Po njemu zauvek je okončano iluzija da su Bošnjaci Srbi ili Hrvati islamske veroispovesti.³⁴

Ovaj koncept je prihvaćen i među sandžačkim intelektualcima i relevantnim političkim činiocima. Na Bošnjačkom saboru, održanom u Sarajevu 28. septembra 1993. godine, aklamacijom je usvojeno bošnjačko nacionalno ime. O svom nacionalnom identitetu, odnosno pripadništvu bošnjačkoj naciji, izjasnili su se 1996. godine Bošnjaci nastanjeni u Sandžaku. U dokumentu koji su saopštili javnosti ističe se autohtonost Bošnjaka na prostorima Sandžaka, te da su sadašnje ime koristili sve do početka XX veka. U istom dokumentu naglašavaju da su odluku o ponovnoj upotrebi ovog imena doneli u skladu sa odlukama Kongresa Veća bošnjačkih intelektualaca BiH i odlukom Skupštine BiH o preimenovanju nacionalnog imena Muslimana u Bošnjake. Istim dokumentom naglašeno je da je njihova matična država Bosna.

Bošnjačko ime i jedinstven nacionalni koncept prihvatila je većina političkih i društvenih organizacija u Sandžaku. U prilog tome govore bliskost u gledanju na nacionalno pitanje Stranke demokratske akcije (SDA) i Sandžačke demokratske partije (SDP), inače najuticajnijih, ali programski udaljenih, sandžačkih partija.

Među retkim organizacijama koje ne prihvataju bošnjaštvo kao paradigmu nacionalnog identiteta sandžačkih muslimana je Matica Muslimana Crne Gore, čiji predstavnici misle da dosadašnje ime izražava autohtonost ove zajednice u Crnoj Gori i u Sandžaku: "Muslimani u Crnoj Gori imaju svoje nacionalno ime – Musliman. Oni su jedan od autohtonih naroda Crne Gore, koji ima svoje osobeno poreklo, istoriju, veru, kulturu i nacionalni identitet. U nauci i istoriji

34 Intervju objavljen u *Borbi* 2. april 1994.

nema spora o poreklu muslimanskog naroda Crne Gore.”³⁵ Predsednik ove organizacije gospodin Avdul Kurpejović smatra da su “projekti velikobošnjačke asimilacije pogubni za muslimanski narod u Crnoj Gori jer ga svodi na nacionalnu manjinu, vezujući ga za bosanske Bošnjake i tada im Bosna postaje matična država. Oni koji se dogovaraju sa ljudima iz federacije, iz Srbije da se Muslimanima omogući preimenovanje i tiha asimilacija, nemaju legitimitet muslimanskog naroda i ne izražavaju njegovo opredeljenje. Nije srećno rešenje muslimanskog naroda u Crnoj Gori nikakva zajednička država Srba i Crnogoraca, niti je perspektiva Bosna koja nije država Muslimana, odnosno Bošnjaka, nego je zajednička država sa još dva konstitutivna naroda. Propagirati da tzv. SRJ odgovara pod navodnicima Bošnjacima, kako to propagiraju neki savezni sandžački funkcioneri, ima utočište u ličnim interesima i temelji se na direktivi o sprovođenju velikobošnjačke asimilacije svih Muslimana bivše SFRJ sa Sarajevom kao duhovnim, verskim i kulturnim, nacionalnim i političkim, i u perspektivi, državnim centrom. Osnova ovog projekta jeste verska homogenizacija i getoizacija koja je pogubna za svaki narod, pa time i muslimanski na ovim prostorima. [...] Svi koji zastupaju i propagiraju Bosnu kao matičnu državu crnogorskih Muslimana podstiču nevine, poštene građane muslimanske nacionalnosti da srljaju u neizvesnost.”³⁶

Ovakva mišljenja potkrepljuju i crnogorski naučnici poput akademika Danila Radojevića, koji smatra da crnogorski Muslimani kao svojevrsni kulturno istorijski segment crnogorskog društva, imaju moralnu obavezu da upoznaju svoje kulturno nasleđe kroz izučavanje i crnogorske istorije. U tom kontekstu, na eventualne bosanske uticaje trebalo bi gledati kao i na uticaje drugih

35 Avdul Kurpejović, *Protiv velikobošnjačke asimilacije*, izjava predsednika Matice Muslimana Crne Gore gospodina Avdula Kurpejovića, prenetu u beogradskom dnevnom listu *Blic*, 12. februar 2001., str. 2.

36 *Ibid.*

sredina. Po akademiku Radojeviću, Muslimani su autohtono stanovništvo Crne Gore i svaki pokušaj traganja za bošnjaštvom predstavlja nastojanje da se formira politički narod.

Čini se da su ovakva, pomalo lamentirajuća, mišljenja o sudbini Bošnjaka/Muslimana u Crnoj Gori i Sandžaku, takođe opterećena političkim i lokalnim stanjem u društvu, a da manje vode računa o objektivnim činiocima razvoja nacionalne svesti Bošnjaka. Svakako da su prisutni elementi politizacije u vezi s priznavanjem statusa Bošnjaka, kako u Jugoslaviji, tako i u drugim bivšim jugoslovenskim republikama. Kada je reč o nacionalnom identitetu ove zajednice, onda je nesumnjivo da su se istorijske prilike u vezi s formiranjem Bosne kao, suverene države, podudarile s težnjama bošnjačkih intelektualaca i lidera da ističu bošnjački identitet. Većini neodlučnih, koji poput Selimovićevog Hasana nisu znali kojem rukavcu pripadaju, bilo je lako objasniti šta bošnjaštvo nudi ovom narodu. Najzad, čini se da istorijski nepovoljne okolnosti, rat u Bosni, represija nad Bošnjacima u Sanžaku i pogoršavanje međunacionalnih odnosa doprineli da ovaj narod prepozna sopstveni identifikacioni kod. Razlike između Bošnjaka u matici i Bošnjaka u rasejanju su izbrisane, a jedino što ih razdvaja su novouspostavljene državne granice. To je neumitan fakat, jer je nakon duge nacionalne letargije, u relativno kratkom vremenskom periodu, ustanovljena matična državna zajednica i usvojeno ime naroda čiji identitet je dugo bio osporavan.

Svaku dilemu o tome kakav je zvanični stav vlade u Sarajevu i bošnjačkih intelektualaca u Bosni, razrešavaju Rezolucija usvojena na Kongresu bosanskomuslimanskih intelektualaca, održana 22. decembra 1992. godine, i Deklaracija Skupštine Bosne i Hercegovine o kršenju ljudskih prava i sloboda Bošnjaka–Muslimana u Sandžaku i drugim djelovima Srbije i Crne Gore. U Deklaraciji sa Kongresa bosansko muslimanskih intelektualaca između ostalog,

izričito se ističe obaveza Bošnjaka u Bosni i Hercegovini da: “stalno i svestrano brinu o svojim sunarodnicima u inozemstvu, među kojima su već muslimanske zajednice u Sandžaku, na Kosovu, u Hrvatskoj, Makedoniji i Sloveniji”. Ovakva formulacija je legitimnog međunarodnopravnog karaktera i većina država u regionu je brigu o sunarodnicima u dijaspori formulisala na ustavnopravnom nivou, a pojedine države su usvojile posebne zakone o pomoći svojim nacionalnim manjinama.³⁷

U tom smislu bi trebalo shvatiti i Deklaraciju o kršenju ljudskih prava Bošnjaka u Sandžaku i drugim delovima Jugoslavije koju je Skupština BiH usvojila 29. marta 1995. godine. U Deklaraciji, čiji je cilj da se međunarodna javnost upozna problem i položaj Bošnjaka u Sandžaku, ukazuje se da se uporedo sa agresijom na Bosnu i Hercegovinu, sprovodi tortura nad Bošnjacima u Jugoslaviji, naročito u Sandžaku gde se nastoji zatrti nacionalni, kulturni i verski identitet ovog naroda. Pored zalaganja za prestanak oružanih dejstava i pregovore kao način prevazilaženja postojeće situacije u Deklaraciji se izražava opredeljenje Bosne i Hercegovine za “autonomijom Sandžaka u skladu sa odgovarajućim aktima međunarodnog prava, koja će imati neophodne međunarodne garancije. To je principijelno pitanje raspleta krize na prostorima bivše Jugoslavije, jer niko nema prava da drugim narodima uskrati ono što traži za pripadnike vlastitog naroda”.

Nacionalni identiteta Bošnjaka je sazdan od osetljivog tkiva sentimentata i sećanja, ali očigledno da je pod kraj XX veka proces artikulacije nacionalnih interesa ovog naroda dovršen. Neki od

37 O ovome videti: Goran Bašić, *National Minority Protection through Bilateral Contracts*, u: *Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2002, str 315–328., kao i Goran Bašić, *Bilateralni ugovori i zaštita nacionalnih manjina*, u: *Zbornik radova sa II Sabora politikologa Jugoslavije*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Beograd, 2002.

problema u vezi sa etničnošću i dalje su prisutni, ali nesumnjivo je da su izgrađene institucije, uspostavljeni mehanizmi za razvoj i zaštitu bošnjačke nacije u jugoistočnoj Evropi, kao i da je taj koncept prihvaćen od većine pripadnika ove etnije kako u Bosni, tako i u dijaspori. Dalja demokratizacija društava u JIE doprineće stabilnijim odnosima među državama i uspostavljanju čvršćih veza matičnih država sa manjinama. U tom smislu jačaće i veze Bošnjaka iz Sandžaka sa sunarodnicima u Bosni i u drugim državama nastalim na prostoru SFRJ. Pretpostavlja se da će njihove kulturne, političke i ekonomske veze postati čvršće i intenzivnije, te da identitet ove zajednice nije ugrožen. S vremenom trebalo bi da slabe i pežorativni stavovi drugih naroda o poreklu i identitetu Bošnjaka, koji su u ovom trenutku neformalna, ali snažna prepreka njihovoj nacionalnoj integraciji.

Nacionalna manjina ili konstitutivni narod

Bilo je reći o tome da je za deo muslimanskog življa (ne)prihvatljivo ime Bošnjaci. Smatrajući da je ukazano na karakteristična mišljenja i održiv pristup rešavanju problema, nastojaću da ukazem na neke od aspekata važnih za razvoj političko-pravnog statusa sandžačkih Bošnjaka u smislu priznavanja njihovog statusa nacionalne manjine. Razumljivo je da se ovaj problem ne može obrazložiti, a da se u obzir ne uzmu, ili bar ne konstatuju slični procesi kroz koje je prolazilo muslimansko stanovništvo u jugoistočnoj Evropi.

Sa značenjem pojma nacionalna manjina u savremenom smislu balkanski muslimani su se suočili po okončanju Prvog svetskog rata. U tom razdoblju našli su se u situaciji da su paradigmu svog verskog identiteta nužno morali dopuniti etno-nacionalnim odrednicama. Proces formiranja njihovog identiteta u ovom periodu ometalo je nekoliko faktora. Prvo, dugotrajna vezanost za osmansku vlast, odnosno Tursku, doprinelo je tome da su balkanski muslimani posle raspada carstva ostali deterritorijalizovani. Disperzirani u nekoliko novoformiranih nacionalnih država, nacionalno neartikulisani i samo verski povezani imali su objektivne teškoće da pitanje zaštite identiteta postave na dnevni red. Drugo, animozitet koji su balkanski narodi osećali kako prema Turskoj kao done-

davnom okupatoru, tako i prema svojim susedima muslimanima, ispoljavao se i kroz ambivalentan i marginalizirajući odnos prema njihovom političkom i pravnom položaju. Najzad, ophrvana sopstvenim problemima, Turska nije imala snage da vodi računa o novonastaloj dijaspori. Reforme koje je preduzela u unutrašnjoj organizaciji zemlje trebalo je da doprinesu popravljaju međunarodnog ugleda zemlje i njenom približavanju Evropi. U tom smislu, zahvaljujući politici Kemala Atatürka, Turska nije ohrabivala održavanje veza sa balkanskim muslimanima, ali je podržavala repatrijaciju muslimanskog stanovništva sa ovih prostora. Desetine hiljada muslimana, među njima i više hiljada sandžačkih Bošnjaka iselilo se u Tursku, a oni koji su ostali u svojim staništima nisu imali intenzivnije veze sa ovom zemljom.

Bošnjaci, svesni bliskosti ali i razlika s južnoslovenskim narodima, nastojali su da se konstituišu kao poseban narod i na taj način očuvaju prepoznatljiv identitet. Međutim, prva nastojanja da se zaštiti verski identitet muslimanskog stanovništva u Srbiji potiču iz XIX veka.³⁸ Odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine, Kneževina Srbija je stekla nezavisnost, ali se istovremeno morala obavezati na poštovanje načela verske slobode. Član 35 Berlinskog ugovora jasno se odnosi na obaveze države u pogledu zaštite verskih manjina: "U Srbiji neće se moći nikome razlika u veri i veroispovesti protivstaviti kao uzrok da bude isključen, ili da je nesposoban za uživanje građanskih i političkih prava, da ne bude primljen u javne službe, zvanja i časti ili da ne vrši razne zanate i industrije ma u kom mestu to bilo. Sloboda i javno vršenje crkvenih

38 Zaštita (verskih) manjina je intenzivno pokrenuta u drugoj polovini XIX veka kada su evropske sile potpisale nekoliko međudržavnih ugovora o zaštiti, bilo hrišćana u Osmanskoj imperiji, bilo muslimana u oslobođenim državama. Između ostalih, 21. aprila 1879. godine, potpisan je ugovor između Austrougarske i Turske o Bosni i Hercegovini, u kojem je predviđena sloboda veroispovesti. U ugovorima koje su balkanske države Bugarska i Grčka potpisale sa Portom predviđena je zaštita političkih i građanskih prava muslimanskog stanovništva u ovim zemljama.

obreda biće ujamčeni svima srpskim građanima kao i strancima i nikakve smetnje neće se moći činiti hijerarhijskom uređenju raznih veroispovesti, niti odnosima njihovim sa crkvenim starešinama svojim.”³⁹ Pored slobode veroispovesti muslimanima koji žele da se isele iz Srbije, omogućeno je da zadrže vlasništvo nad svojim imanjima i nepokretnom imovinom, koje su mogli dati u zakup ili ih prepustiti na upravljanje drugim licima. U tom smislu formirana je mešovita srpsko-turska komisija koja je trebalo da do 1881. godine uredi sva pitanja koja se odnose na status državnih i vakufskih dobara kako onih koja su bila pod ingerencijom Porte, tako i onih koja su se odnosila na imovinu privatnih lica. U tom smislu srpska vlada je 1880. godine donela Zakon o agrarnim odnosima u novo-oslobođenim predelima, kojim je ukinut feudalni odnos između zemljoposjednika i seljaka. Država je obeštetila zemljoposjednike, a novim vlasnicima je odobran zajam na 20–25 godina.⁴⁰

Za utemeljenje političko-pravnog položaja muslimana u Srbiji značajne su odredbe sadržane u Ugovoru o miru između Srbije i Turske potpisanog 1914. godine u Carigradu. Ovaj mirovni ugovor se odnosio na situaciju proisteklu iz okončanja Prvog balkanskog rata 1912/13. godine. U Ugovoru je, pored člana 4 koji se odnosi na optiranje muslimana iz prisjedinjenih oblasti u roku od tri godine i zaštitu njihove imovine i olakšice u vezi s poreskim obavezama u ovom periodu, prvi put pomenuta zaštita građanskih i političkih prava. Članom 8 Ugovora “srpska vlada priznaje muslimanima ustupljenih oblasti ista građanska i politička prava, koja su priznata srpskim podanicima drugih veroispovesti u tim oblastima. Muslimani ustupljenih oblasti nastaviće da uživaju najširu slobodu u vršenju svoje vere i njihovi običaji biće poštovani”.⁴¹ Pored ovoga, u Ugovoru se nalaze i odredbe o ingerencijama mu-

39 Ilija Pržić, *Zaštita manjina*, Beograd, 1933, str. 69.

40 Sobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, knj. 2, Beograd, 1989, str. 3.

41 Detaljnije u: Ilija Pržić, *Ibid*, str. 74.

slimanskih verskih institucija u Srbiji. Članom 9 predviđeno je da se u privatnim muslimanskim verskim školama nastava, u skladu sa zvaničnim programom, organizuje na turskom, uz obavezu učenja srpskog jezika. Vlada se takođe obavezala da će ustanoviti instituciju za obrazovanje muftija. Carigradski ugovor je ratifikovan u srpskoj Skupštini, ali je ubrzo posle toga, ulaskom Turske u Prvi svetski rat, stavljen van snage.⁴²

Tokom Prvog svetskog rata načelo legitimiteta na kojem su počivale tadašnje velike imperije podriiveno je načelom narodnosti koje je trebalo da omogući jednake šanse za razvoj identiteta svih naroda. Još tokom rata vođene su mnogobrojne rasprave o položaju manjina u Evropi, a za ovu raspravu interesantan je stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koji je na Komisiji za nove države Društva naroda saopštio njen predstavnik Ante Trumbić. Naime, mislilo se da se odredbe o zaštiti manjina, koje je Kraljevina SHS trebalo da preuzme, odnose isključivo na teritorije koje su bile pod vlašću Habsburga, a da se prava manjina u Srbiji, na osnovu stečenih prava, koja je imala kao ranije priznata država, ne uzimaju u obzir. Da je ovakvo mišljenje usvojeno, obaveze koje bi Kraljevina SHS preuzela Mirovnim ugovorom odnosile bi se na zaštitu prava manjina koje su do sloma Austrougarske živjele u njenim granicama, a ne i na pripadnike manjina koje su Srbija i Crna Gora ranije oslobodile od Turske. Suštinu sporenja predstavljao je član 5 I Ugovora sa Austrijom. Ovim članom je bilo predviđeno da država mora preduzeti mere, koje su Glavne sile smatrale neophodnim, da bi se zaštitili interesi stanovništva koje se od većinskog naroda razlikovalo po rasi, veri ili po jeziku. Prpratni dokument ovog člana bio je i Ugovor između Glavnih sila i Kraljevine SHS kojim je ova, istina, oslobođena obaveze o zaštiti manjina iz člana 35 Berlinskog kongresa, ali su pridodate obaveze zaštite in-

42 *Srpske novine*, br. 312, 26. decembar 1914. godine.

teresa manjina, posebno njihovog identiteta, obrazovanja, i drugo. Državna delegacija i politički establišment su smatrali da se ovaj član ne može prihvatiti iz dva razloga: prvo, smatralo se da je ugrožen suverenitet države, jer nisu limitirane granice do kojih Društvo naroda može nalagati državi da uređuje pitanja u vezi sa zaštitom manjina, i drugo, ponovljen je stav da se preuzete obaveze mogu odnositi samo na prisjedinjene teritorije, a ne i na južne delove Srbije koje su od okončanja balkanskih ratova bili pod ingerencijama Srbije.⁴³ Potpisivanje Mirovnog ugovora je prolongirano za nekoliko meseci, a tek 10. septembra 1919. godine Kraljevina SHS je pristupila Sen Žermenskom ugovoru o miru sa Austrijom, prihvativši njegov prvobitni prelog.

Međutim, o tome da su i dalje postojali otpori u pogledu prihvatanja obaveza o zaštiti manjina, svedoči činjenica da je Narodna skupština raspravu o ovom pitanju vodila znatno duže od roka koji je određen da bi Ugovor stupio na snagu.⁴⁴ Mirovni ugovor sa Austrijom i Ugovor o zaštiti manjina Narodna skupština je ratifikovala septembra 1920. godine, a zakonom oni su potvrđeni tek 1922. godine.

Kako su Velike sile istrajale u nameri da se odredbe Ugovora o zaštiti manjina primenjuju na pripadnike svih etničkih (rasnih), verskih i jezičkih manjina, podrazumevalo se da se njegove odredbe odnose i na sandžačke Bošnjake. U tom smislu interesantan je član 10 Ugovora: "Država Srba, Hrvata i Slovenaca pristaje da za muslimane, ukoliko se tiče njihovog porodičnog i ličnog statusa, donesu odredbe koje dopuštaju da se ta pitanja regulišu po muslimanskim običajima. Vlada SHS preduzeće korake da se nai-

43 Uporište ovakvog stava delegacija SHS je nalazila u već potpisanom Ugovoru između Sila i Poljske, po kojem su se odredbe o zaštiti manjina sprovodile samo u nekim delovima Poljske.

44 Predviđeni rok do kojih je Ugovor o miru trebalo da bude ratifikovan u Narodnoj skupštini bio je 16. juni 1920. godine. Kada je postalo izvesno da do toga neće doći, oba ugovora su prihvaćena privremenim zakonima 10. maja 1920. godine.

menuje Reis-ul-Ulema. Vlada SHS obavezuje se da pruži zaštitu džamijama, grobljima i drugim verskim ustanovama muslimanskim. Daće se sve potrebne dozvole i olakšice zadužbinama (vakufima) i verskim ili dobrotvornim muslimanskim ustanovama, koje već postoje, i Vlada SHS neće za stvaranje novih verskih i dobrotvornih ustanova uskratiti nijednu od potrebnih olakšica koje su zagarantovane drugim privatnim ustanovama te vrste." Međutim, na osnovu govora u Narodnoj skupštini, u vezi s raspravom o ratifikaciji Ugovora o zaštiti manjina, narodnog poslanika Šukrije Kurtovića stiče se utisak da se muslimani, ili barem jedan njihov deo nisu saglašavali sa članom 10 na osnovu kojeg su stekli položaj verske manjine. Kurtović je izjavio da bi muslimani trebalo da budu izjednačeni s pravoslavnim i katolicima i da: "Muslimani u našoj zemlji nisu manjina. Manjina biti to je vrlo teška stvar. Ja ne želim da budem u istom položaju sa onim bednim sunarodnicima našim, koji su pripali drugim nacionalnim državama i tim su postali manjina. U njihovoj novoj državi, kojoj su sada silom pripali, niko se neće brinuti o njihovim pravima, niti misliti, da ih izjednačuje sa dominirajućom nacijom... Meni je teže što je to unešeno baš u Ugovor sa Austrijom, jer iz toga izgleda da muslimani dolaze iz boljeg položaja u gori, kao da ih treba obezbediti kao veru naročitim ugovorom. A to nije tako nego sasvim protivno."⁴⁵

Ratifikacijom Ugovora o zaštiti manjina Kraljevina SHS, a kasnije i jugoslovenska država, preuzele su obaveze u vezi sa implementacijom zaštite manjina. Već u Ustavu Kraljevine SHS iz 1921. godine manjine se pominju u smislu da im se: "daje osnovna nastava na njihovom materinskom jeziku pod pogodbama, koje će propisati zakon." U tom smislu 1929. godine donet je Zakon o narodnim školama koji je predvideo uslove i način rada manjinskih škola.⁴⁶

45 Ilija Pržić, *Ibid.*, str. 119.

46 Iako se ovaj zakon primenjivao u svim delovima zemlje u kojima su manjine činile značajniji deo stanovništva, njegova implementacija se najviše odnosila na nemačke i ma-

Za Bošnjake od posebne važnosti su bile ustavno–pravne odredbe koje su za cilj imale zaštitu veroispovesti. Kao što je rečeno, u smislu člana 10 Ugovora o zaštiti manjina, muslimanima su priznata prava koja se odnose na slobodu veroispovesti, ali i izvesna personalna autonomija po pitanju uređivanja pravnih i porodičnih odnosa prema šerijatskim zakonima, odnosno njihovim običajima. U tom smislu su i odredbe ustava iz 1921. i 1931. godine koji sadrže odredbu da “u porodičnim i naslednim poslovima muslimana su de državne šerijatske sudije”, kao i Zakon o uređenju šerijatskih sudova i o šerijatskim sudijama od 21. marta 1929. godine. U smislu ovog zakona, šerijatske sudije su, u svojstvu državnih službenika, sudile po muslimanskom verskom pravu, a ne po državnim zakonima. Šerijatski sudovi su bili organizovani dvostepeno, na sreskom i vrhovnom nivou, a radili su kao deo državnih, apelacionih sudova. U nadležnosti ovih sudova bila su pitanja porodičnog, bračnog, naslednog, starateljskog prava i uređenje pitanja zadužbinarstva. Za obrazovanje sudija koje su sudile po šerijatskom pravu, pored šerijatske škole u Sarajevu, osnovana je i Katedra za šerijatsko pravo na Pravnom fakultetu u Beogradu. Najzad, položaj muslimana u Jugoslaviji uređen je Zakonom o islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, od 5. februara 1930. godine i Ustavom Islamske verske zajednice od 13. jula 1930. godine.

Za položaj Bošnjaka u Sandžaku značajne su ustavne i političke promene sa početka šeste decenije prošlog veka. Naime, u ustavi- ma jugoslovenske federacije i Bosne i Hercegovine iz 1963. godine prvi put se, u smislu konstitutivnog naroda, pominju Muslimani. Međutim, po opštim tokovima koji su postojali u Jugoslaviji, još uvek se nije moglo zaključiti da su sve ustavnopravne, a još manje političke dileme, u vezi sa karakterom Muslimana kao naroda, raščićene, ali njihovim izričitim pominjanjem, na isti način na koji

đarske obrazovne ustanove u Vojvodini, koje su u to vreme bile veoma brojne. Jugoslavija je potpisala i poseban ugovor sa Rumunijom o radu manjinskih škola u Banatu.

su pominjani Srbi i Hrvati, to je ipak najavljeno. Od tada u grbu SFRJ umesto pet bukinja nalazi ih se šest, što je češće objašnjavano brojem republika, ali kod nekih autora i brojem konstitutivnih naroda.⁴⁷ U Ustavu SR Srbije koji je donet iste godine prvi put se insistira na pojmu republičkog državljanstva, ali se, takođe, prvi put podrobnije utvrđuju prava narodnosti, odnosno nacionalnih manjina – Šiptara (Albanaca), Mađara, Slovaka, Bugara, Rumuna, Turaka i Rusina, a ostali se pominju na opšti način. Nacionalnim manjinama je garantovana puna ravnopravnost, posebno u pogledu zaštite kulturnog i jezičkog identiteta. Ovom ustavnom reformom nacionalnim manjinama je omogućeno da osnivaju obrazovne institucije u kojima se nastava odvijala na maternjem jeziku manjina, u osnovnim i srednjim školama i na pojedinim katedrama visokoškolskih ustanova. Takođe je obezbeđena službena upotreba jezika nacionalnih manjina pred državnim organima i licima koja vrše javna ovlašćenja, a na područjima koje pripadnici manjina nastanjuju u značajnijem broju predviđena je mogućnost vođenja javnih poslova na jezicima manjina. U istom smilu su i odredbe o zaštiti prava nacionalnih manjina sadržane u statutima AP Vojvodina i AP Kosovo, koje su uživale autonomni status u okviru Srbije.

Ustavnom reformom iz 1974. godine kada je donet poslednji Ustav SFRJ i ustavi republika članica Federacije, definitivno je utvrđen položaj Muslimana (Bošnjaka) u Jugoslaviji u smislu konstitutivnog naroda. U Ustavu SR Bosne i Hercegovine to je na veoma jasan način i definisao: “Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina je socijalistička demokratska država i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi, građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata, pripadnika drugih naroda i narodnosti, koji u njoj žive, zasnovana na vlasti i sa-

47 Aleksandar Fira, *Enciklopedija ustavnog prava bivših jugoslovenskih zemalja, Ustavno pravo BiH*, Tom 4, Novi Sad, 2002. str 36.

moupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i na suverenosti i ravnopravnosti naroda Bosne i Hercegovine i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive.”⁴⁸

U smislu organizacije jugoslovenske federacije i ustavnopravnog položaja naroda koji u njoj žive, Muslimani su bili konstitutivni narod. U formalnopravnom smislu imali su prava kao i svi drugi konstitutivni narodi koji su živeli u njoj – Srbi, Hrvati, Crnogorci, Slovenci i Makedonci. U praksi je to bilo znatno drugačije, posebno izvan Bosne i Hercegovine. Praktično, položaj Muslimana (Bošnjaka) se nije znatno popravio, ni u smislu očuvanja identiteta, niti u, recimo, proporcijalnoj zastupljenosti Muslimana izvan BiH u republičkim ili saveznim vlastima. Čak je u smislu najnovijih tendencija razvoja bošnjačkog identiteta i priznavanja statusa nacionalne manjine u bivšim jugoslovenskim republikama nad Bošnjacima izvršena tiha asimilacija, jer je jezik na kojem su se sporazumevali i koji su koristili u službenoj upotrebi bio srpsko-hrvatski. Međutim, u kontekstu istorijskog razvoja bošnjačke nacije i tadašnjih društveno-političkih prilika ovo je bila jedna od najznačajnijih političkih odluka.

U socijalističkoj Jugoslaviji pitanje autonomije Sandžaka nije ozbiljnije razmatrano i činilo se da je definitivno skinuto s dnevnog reda. Ipak, s prvim znacima disolucije jugoslovenske socijalističke zajednice, isplivala je ova decenijama potiskivana ideja. O pitanju autonomije Sandžaka kako ga vide bošnjačke političke partije, biće reči u narednom poglavlju, a na ovom mestu spomenimo da je položaj Bošnjaka u Srbiji od 1989. godine do početka 2001. godine pogoršan, a da bi uzroke takvog stanja trebalo tražiti u opštem pogoršavanju stanja u vezi s ljudskim pravima u zemlji, porastu nacionalizma i etnifikaciji politike i, naravno, ratu koji su u susednoj Bosni

48 Ustav SR BiH iz 1974. godine, član I.

vodili Srbi, Muslimani i Hrvati. Brojne međunarodne i domaće nevladine organizacije ukazivale su na težak položaj bošnjačkog življa u Sandžaku, a i u drugim delovima Jugoslavije, gde su pripadnici ovog naroda osećali nesigurnost i sve izraženiju etničku distancu.

Rat u Bosni nije mogao, a da ne utiče na pogoršanje međunarodnih odnosa između Srba i Bošnjaka u Sandžaku. Mir je ipak očuvan, čini se više potrebom srbijanskog i jugoslovenskog establišmenta da očuvaju stabilnost u državi i na taj način međunarodnoj zajednici pokažu da vode principijelnu politiku, nego li iskrenim namerama političara sa obe strane da ga očuvaju. Položaj Bošnjaka je naročito bio težak početkom devedesetih godina, kada je počelo međustranačko pozicioniranje u Srbiji. Decenijama potiskivane nacionalne strasti su brzo oživljene i prve napetosti zabeležene su pre izbijanja konflikata u Bosni. Naličje pluralnog partijskog sistema u Srbiji iznedrilo je formiranje nacionalističkih stranaka koje su uporište svojih ideja tražile na sve rastresitijem multietničkom tlu. U često citiranom obraćanju na Saboru Srpskog pokreta obnove kod Petrove crkve u Novom Pazaru, 12. septembra 1992. godine, Vuk Drašković je pripretilo Bošnjacima u Sandžaku: "Presećićemo taj čvor poput Aleksandra Velikog da bismo mogli da idemo i očistimo čir koji već dugo muči utrobu Srbije. Kad SPO dođe na vlast, Srbijom će lepršati samo jedna zastava – srpska, a svako onaj ko uzme drugu, ostaće i bez zastave i bez ruke." Slične izjave su bile česte, a njihovu suštinu možda najbolje predstavlja ona koju je izrekao predsednik Srpske narodne obnove Mirko Jović: "Ako ikada budemo imali odlučujuću reč u državi, niko neće moći da se izjašnjava kao pripadnik makedonske, crnogorske i muslimanske nacije."⁴⁹ Ovakvi nastupi su za posledicu imali pogoršanje međunarodnih odnosa i početak nasilnog ponašanja prema Bošnjacima od strane pripadnika ekstremnih srp-

49 Vjesnik od 26. maja 1990. godine.

skih partija. Četnički vojvoda i član Srpske radikalne stranke Čeko Dačević izazvao je niz incidenata u Pljevljima i okolini koji su u leto 1992. godine kulminirali napetostima koje su bili prinuđeni da stišavaju predsednik Crne Gore Momir Bulatović i predsednik SR Jugoslavije Dobrica Ćosić.⁵⁰

Blizina ratišta u Bosni, proterivanje Muslimana iz susednog regiona istočne Bosne i velika koncentracija pripadnika Vojske Jugoslavije i paravojnih formacija u regionu, izazvali su strah kod bošnjačkog stanovništva koje je napuštalo seoska područja, a dobar deo se iseljavao u zapadnoevropske države. Samo u pljevaljskoj opštini opustela su sela: Ograda, Černjica, Mađare, Plansko, Kave, Raščiće, Borišići, Stražica, Selište...⁵¹

Nepovoljna situacija, ali i legitimna potreba da artikulišu svoje nacionalne i političke ciljeve, uslovile su formiranje bošnjačkih političkih i društvenih organizacija. Tokom 1990. i 1991. godine formirane su Stranka demokratske akcije (SDA) i Muslimanska bošnjačka organizacija (MBO). Na inicijativu ovih organizacija, posebno SDA, 19. maja 1991. godine u Novom Pazaru je sazvana osnivačka skupština Muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka (MNVS). Skupštini su pored bošnjačkih društvenih, kulturnih i političkih organizacija prisustvovali i predstavnici islamske zajednice i nezavisni intelektualci. Na osnivačkoj skupštini MNVS je preuzelo obavezu da ostvaruje sledeće ciljeve: a) obezbeđivanje građanske i nacionalne ravnopravnosti i sloboda građana muslimanske nacionalnosti i muslimanskog naroda u Sandžaku, b) zaštitu života, imovine i kulture Muslimana u oblasti, c) zaštita nacionalnih interesa naroda i njegovog položaja. MNVS je određeno za jedinog legitimnog predstavnika sandžačkih Bošnjaka tokom dogovora o

50 Videti u *Sandžak dossier: Pljevlja i Priboj*, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar, 1996.

51 Ejup Mušović, *Položaj Muslimana u Srbiji*, u *Položaj manjina u SRJ*, ur. Miloš Macura, SANU, Beograd, 1996, str. 755.

ustrojstvu Jugoslavije i povereno mu je odlučivanje u pogledu statusa Sandžaka u Jugoslaviji. Već tada je odlučeno da će u slučaju podele Jugoslavije MNVS proglasiti autonomiju Sandžaka u granicama koje su postojale tokom rada ZAVNOS-a, te da će u slučaju izbijanja građanskog rata formirati odbrambeni štab koji će štiti interese i živote svih građana, bez obzira na etničko i versko poreklo ili stranačku pripadnost.

U ovom periodu malo se diskutovalo o statusu Bošnjaka u SR Jugoslaviji, a pitanje autonomije oblasti postavljali su jedino predstavnici Stranke demokratske akcije za Sandžak i Muslimansko nacionalno veće koje je u oktobru 1992. godine raspisalo referendum o političkoj autonomiji Sandžaka. Građanima je postavljeno samo jedno pitanje: "Da li ste za potpunu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka sa pravom priključivanja jednoj od suverernih republika?". Referendumu se odazvalo samo bošnjačko biračko telo. Od ukupno 264.156 Bošnjaka sa pravom glasa, glasanju je pristupilo 185.437 glasača (70,19%), a za političku autonomiju Sandžaka glasalo ih je 183.302 (98,929%), protiv 1.982 ili 1,069%. Na osnovu rezultata referenduma predstavnici Muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka su na Mirovnoj konferenciji o Jugoslaviji koja je održana u Londonu od 26. do 28. avgusta 1992. predstavili zahtev za uspostavljanje specijalnog statusa Sandžaka.⁵² I u drugim kontaktima sa predstavnicima međunarodnih organizacija, vođstvo MNV Sandžaka je izričito insistiralo na ovom zahtevu.

O situaciji koja je nastala nakon referenduma i razgovora na međunarodnim konferencijama u Hagu, Londonu i Ženevi svedoče stavovi lidera SDA u Sandžaku Sulejmana Ugljanina: "Na tim konferencijama traženo je od nas da uobličimo šta mi to hoćemo. Gospoda u tim institucijama su bila informisana o našim zahtevi-

52 Rasim Muminović, *Povjesni usud sandžačkih Bošnjaka*, u *Sandžak na putu autonomije*, Sarajevo, 1995.

ma za autonomiju ali su tražili naš program. MNVS je to međunarodno pravo formulisalo u obliku Memoranduma o uspostavljanju specijalnog statusa za Sandžak. Tako smo našem narodu dali jedan nacionalni program, u stvari prikaz onoga što nama može garantovati opstanak Sandžaka ako ostanemo izvan granica svoje matične države BiH. U stvari, mi smo predvidjeli da će nas djeliti, da će nas razbijati, da će nas usitnjavati, i mi smo formulisali svoje želje i svoje zahteve u jedan dokument koji će nam biti garancija opstanka na prostorima bivše Jugoslavije. Ono što je zacrtano odredbama Memoranduma je minimum koji garantuje Muslimanima – Bošnjacima opstanak u ostatku Jugoslavije, u okviru Srbije i Crne Gore. Memorandum u svom programu predviđa cjelovitost i nedeljivost BiH i pod tim uslovima mi tražimo specijalni status za dio naroda koji je ostao izvan matične zemlje.”⁵³

Dakle, nacionalni program sandžački Bošnjaci su formulisali u vidu Memoranduma o specijalnom statusu Sandžaka, koji je Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka usvojilo 6. juna 1993. godine u Novom Pazaru. U prvom delu Memorandama, kojim se utvrđuju opšta načela poželjne autonomije Sandžaka, ističe se specijalni status ove oblasti u okviru Jugoslavije (Srbije i Crne Gore), na osnovu koje bi funkcije državne vlasti trebalo da se ostvaruju preko organa Sandžaka i opštinskih organa u njegovom sasta-

53 Iz govora gospodina Ugljanina održanog 28. marta 1994. godine na Tribini Vijeća Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, koja je bila posvećena godišnjici Memoranduma za uspostavljanje specijalnog statusa Sandžaka. Inače, gospodin Ugljanin i drugi lideri SDA u Sandžaku, izražavali su početkom devedesetih izričiti opredeljenje za autonomnim Sandžakom u granicama Srbije. “Ma šta ko govorio, ma šta rekao kad je Sandžak u pitanju, ja ponavljam: Sandžak je Srbija. To je i moj stav i stav naše stranke. To je zapisano i u našem programu i statutu. Šta mi imamo protiv Srbije? Mi, Muslimani ovog kraja. Tu smo rođeni, tu odrasli, tu živimo.” (*Politika*, od 8. februara 1991. godine). Slične stavove iznio je tadašnji generalni sekretar SDA, a od 2000. godine Savezni ministar nacionalnih i etničkih zajednica, gospodin Rasim Ljajić: “Muslimanski narod nije i nikada neće biti opozicija Srbiji, već sadašnjoj srpskoj vlasti i vladajućoj partiji SPS. Muslimani nemaju rezervne domovine. Boriće-mo se za razvoj demokratije u Srbiji.” (*Borba* od 16. marta 1991. godine).

vu. Specijalni status i položaj Sandžaka u Jugoslaviji je trebalo da se zasniva na ustavu, po kojem je vlast podijeljena po demokratskim principima na zakonodavnu čiji nosilac bi bila Skupština Sandžaka, izvršnu na čijem čelu bi bili guverner i vlada, i sudsku. Nadležnosti organa vlasti Sandžaka bi se odnosile na školstvo, kulturu, informisanje, privredu i ekonomiju, energente, korišćenje prirodnih bogatstava, zdravstvo i socijalno osiguranje, saobraćaj i komunikacije, administriranje, bankarski sistem, te sudstvo i policiju.⁵⁴ Nije bilo predviđeno pravo organa Sandžaka da stupaju u međunarodne odnose, izuzev u slučaju naučne i tehničke saradnje, kulturnih, prosvetnih i ekonomskih odnosa. Najzad, opštim načelima se utvrđuje demilitarizacija oblasti i povlačenje regularnih vojnih snaga u roku od 30 dana po potpisivanju Memoranduma. U ovom delu se surgeriše da se ustavima Jugoslavije i Sandžaka garantuju ljudska i manjinska prava prema najvišim standardima predviđenim međunarodnim pravom.

Drugim delom Memoranduma utvrđuje se granica Sandžaka koja obuhvata opštine: Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Prijepolje, Nova Varoš, Priboj, Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Plav i Rožaje, a koje predstavljaju istorijsku, etničku, ekonomsku, geografsku, saobraćajnu i socijalno–kulturnu sredinu. Suština specijalnog statusa Sandžaka sadržana je u obezbeđivanju ljudskih i nacionalnih prava, u skladu sa najvišim međunarodno–pravnim standardima i posebnim pravima muslimanskog naroda, koja se odnose na: zaštitu od bilo kojih aktivnosti koje bi mogle ugroziti postojanje naroda, obezbeđivanje prava na očuvanje identiteta, kulturu, veroispovest, upotrebu jezika i pisma u javnom i privatnom životu, obrazovanje u skladu sa nacionalnim vrednostima, srazmernu zastu-

54 Predloženo je da se zajedničke nadležnosti sa jugoslovenskim organima vlasti odnose na zaštitu čovekove okoline, pitanja u vezi sa magistralnim i regionalnim putevima i železnicom, na kanale, cevovode, poštu, telegraf i telefon i sistem prenošenja električne energije.

pljenost u svim organima vlasti i nediskriminaciju u ekonomskom, socijalnom i političkom životu, slobode po pitanju nacionalnog opredeljenja, isticanja verskih i nacionalnih simbola, kao i pravo na dvojno državljanstvo i izbor predstavnika u veće naroda Savezne skupštine.

Za sprovođenje odluka iz Memoranduma starala bi se međunarodna zajednica, odnosno Međunarodna konferencija o bivšoj Jugoslaviji, koja bi za tu svrhu trebalo da formira Specijalni komitet za Sandžak, u čijem radu bi učestvovali predstavnici Jugoslavije, Bosne i Hercegovine i Muslimanskog nacionalnog veća Sandžaka. O stanju ljudskih prava u oblasti starala bi se Misija posmatrača za ljudska prava.

Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka i referendum koji je iz njega proizašao, predstavljaju izraz volje i potrebe bošnjačkog naroda za redistribucijom političke i ekonomske moći iz federalnih i republičkih centara ka regionalnim. Zahtevi da se kontrolišu privredni resursi oblasti, njena dobra i upravljanje njima, izraz su legitimnih težnji bilo kog naroda ili oblasti i nisu nepoznata, ni nova praksa u evropskoj, pa ni u jugoslovenskoj tradiciji. Nesumnjivo je da za autonomiju oblasti postoje ozbiljni istorijski, ekonomski, geografski, politički i drugi razlozi. Istorijske činjenice govore da je u ranijim periodima oblast uživala izvestan stepen samouprave, ali da je ona bila kratkotrajna ili se brzo transformisala iz jednog organizacionog i prostornog oblika u druge. Ti razlozi su prisutni i dalje i upozoravaju da bi promišljanja o konceptu i karakteru autonomije Sandžaka trebalo da uzimaju u obzir sve kompleksne odnose kako one koji su uspostavljeni u samoj oblasti, tako i one koji proizilaze iz njenog istorijskog i geopolitičkog položaja. U tom smislu koncept autonomije Sandžaka koji je afirmisalo MNVS imao je ozbiljnih konceptualnih i praktičnih nedostataka. Najvažniji su se svakako odnosili na karakter autonomije i njene nosioce. Naime, reč o teritorijalnoj autonomiji oblasti u okviru Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne

Gore, koja podrazumeva specijalni status Bošnjaka. U pripremama za izradu ovakvog stepena autonomije, njenom promovisanju i referendumu, na osnovu kojeg je prihvaćena, učestvovala je samo jedna etnička zajednica nastanjena u Sandžaku – bošnjačka. Pripadnici srpske, crnogorske i drugih nacionalnih zajednica nisu se javno izjasnili o ovakvo zamišljenom konceptu autonomije. Ova činjenica ozbiljno ugrožava legitimitet i napore bošnjačke zajednice za ustanovljavanje regionalne autonomije oblasti. Štaviše regionalni koncept autonomije koji podrazumeva ekonomske, istorijske, geografske i druge kriterijume, potisnut je etničkom komponentom. Razumljivo, da je zahtev za autonomijom zasnovanom na etničkom principu, takođe prihvatljiv, opravdan i moguć, ali onda nije utemeljen na pretpostavkama sadržanim u Memorandumu o specijalnom statusu oblasti.

Već Memorandum o autonomiji Sandžaka i specijalnim odnosima sa Bosnom i Hercegovinom, koji je Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka usvojilo na svom osmom zasjedanju 19. jula 1999. godine, predstavlja korak dalje u odnosu na prethodni dokument. U opštim načelima Memoranduma izražava se multikulturni karakter regije koji zahteva institucionalizaciju zaštite ljudskih i građanskih prava svih konstitucionalnih naroda.⁵⁵

Uprkos ustavnom sistemu u zemlji koji ne dozvoljava ni postojećim autonomnim pokrajinama da donose ustavna akta, BNV Sandžaka je odlučilo da u Memorandumu istakne načela budućeg ustavnog uređenja regije. U tom smislu, autonomija se ostvaruje u

55 "Bošnjaci, Crnogorci i Srbi, kao konstitutivni narodi uživaće kolektivna nacionalna prava, u skladu sa Ustavom SRJ i Ustavom Sandžaka uključujući izbor svojih predstavnika u Vijeće naroda Skupštine SRJ. Savezne i republičke vlasti neće se miješati niti ograničavati ostvarivanje ovih prava. Ove nacionalne zajednice neće koristiti svoja dodatna prava da bi ugrožavale prava drugih nacionalnih zajednica, niti suverenitet i teritorijalni integritet SRJ. Konstitutivni narodi čiji pripadnici žive u Sandžaku biće, u skladu sa Ustavom Sandžaka, predstavljeni u organima vlasti Sandžaka." Memorandum BNVS o autonomiji Sandžaka i specijalnim vezama sa BiH, čl. 8.

granicama SR Jugoslavije, a zasnovana je na ustavima savezne države i regije, koje bi tek trebalo doneti. Vlast je podeljena na zakonodavnu, sudsku i izvršnu, a sprovode je regionalni i opštinski organi, izabrani na demokratskim izborima. Interesantno je da se ingerencije Srbije i Crne Gore ne spominju u Memorandumu, a saveznoj državi su prepuštena sledeća ovlašćenja: zaštita suvereniteta i teritorijalnog integriteta SRJ, osiguranje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, odbrana SRJ, spoljna politika, carinska politika, savezni porezi i savezni izbori. Međutim, u oblasti spoljnih poslova predviđena su ovlašćenja organa Sandžaka da vode spoljne poslove u okviru svojih nadležnosti koje su jednake ovlašćenjima republika u skladu s članom 7 Ustava SRJ.

Organi Sandžaka su Skupština, predsednik, vlada i državna uprava. Skupština je najviši organ vlasti i čini je 35 poslanika, iz reda ravnomerno zastupljenih konstitutivnih i pripadnika ostalih naroda. Članove Skupštine biraju građani Sandžaka na neposrednim izborima. Ustav usvaja Skupština dvotrećinskom većinom, koja u okviru svojih ingerencija uređuje pitanja iz domena političkog sistema, bezbednosti, ekonomije, obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva, informisanja i sporta. Ostala ovlašćenja Skupštine se, pored ostalog, odnose na ubiranje poreza, potvrđivanje predsednika i vlade Sandžaka, izbor sudija, odobravanje dokumenata koje zaključuje predsednik, saradnju sa federalnom skupštinom, uređenje lokalne samouprave, usvajanje odgovarajućih razvojnih programa i odobravanje posebnih odnosa Sandžaka sa Bosnom i Hercegovinom.

Način odlučivanja u Skupštini trebalo bi da obezbedi zaštitu interesa konstitutivnih i drugih naroda Sandžaka. Zakone i druge odluke Skupština usvaja većinom glasova prisutnih poslanika. Kada većina poslanika iz reda jednog konstitutivnog naroda smatra da je neko pitanje od vitalnog nacionalnog interesa, odluke o tom pitanju se donose ako za njih glasa većina prisutnih poslanika iz re-

dova sva tri konstitutivna naroda. Ustavom će se utvrditi pitanja koja se mogu proglasiti vitalnim po nacionalne interese, kao i postupak njihovog usaglašavanja.

Predviđeno je da Skupština ima predsednika i tri potpredsednika, od kojih je po jedan iz reda bošnjačkog, crnogorskog i srpskog naroda, a jedan iz redova ostalih naroda. Funkciju predsednika Skupštine sa mandatom od jedne godine trebalo bi naizmenično da obavljaju predstavnici konstitutivnih i predstavnik ostalih naroda.

Predsednika i potpredsednika Sandžaka biraju građani na slobodnim i neposrednim izborima na mandat od četiri godine. Predsednik i potpredsednik ne mogu biti iz reda istog konstitutivnog naroda, a ovlašćenja predsednika bi trebalo da se odnose na: predstavljanje Sandžaka, predlaganje kandidata za predsednika vlade i sudije, zaključivanje međunarodnih sporazuma, saradnju sa predsednikom SRJ i predsednicima drugih federalnih jedinica.

Izvršnu vlast bi obavljala vlada koja je, pored toga što ima pravo da Skupštini predlaže zakone i druge akte, odgovorna za njihovo izvršavanje i rad organa državne uprave. Multikulturalni karakter regije je izražen i u načelima da sastav Vlade mora da odgovara nacionalnoj strukturi stanovništva, te da predsednik vlade ne može biti biran iz istog naroda iz kojeg je predsednik Sandžaka.

Nadležnosti pravosudnih organa su podeljene između opštinskih i vrhovnog suda Sandžaka, a u slučaju spora arbitrarano bi bio savezni sud.

Memorandumom se dalje utvrđuju zadaci, organi i funkcije opštinskih vlasti, zaštita ljudskih prava u saglasnosti sa postojećim međunarodnim standardima i specijalni odnosi sa Bosnom i Hercegovinom, koji se zasnivaju na nepovredivosti suvereniteta i teritorijalne celovitosti SR Jugoslavije. Najzad, sprovođenje Memoranduma povereno je međunarodnoj zajenici, posebno Organizaciji za bezbednost i saradnju u Evropi (OEBS) koja bi trebalo da utvrdi posmatračke mehanizme.

Rečeno je da je ovaj Memorandum korak napred u odnosu na sličan dokument iz 1993. godine. Posebno su značajna načela koja ističu multikulturni karakter regije i ravnopravnost kako konstitutivnih naroda, tako i pripadnika nacionalnih manjina. O tome da se o usklađivanju međuetničkih odnosa u regiji ozbiljno promišljalo između ova dva dokumenta, svedoče i predviđeni sastav predstavničkih i izvršnih tela i mehanizmi odlučivanja u njima. Međutim, osnovna slabost ovakvog poduhvata nije otklonjena, jer još uvek o autonomiji Sandžaka i njenom ustrojstvu odlučuju predstavnici samo jedne nacionalne zajednice. Konsenzus predstavnika svih nacionalnih zajednica i relevantnih političkih partija je neophodan pri nastojanjima da se donese ovakav dokument, tim pre što u postojećem ustavnom sistemu zemlje nije predviđena mogućnost da i već utvrđene autonomne pokrajine Vojvodina i Kosovo raspolažu ustavotvornim ovlašćenjima. Takođe, načela iz Memoranduma upućuju na proširivanje federalnog karaktera savezne države. Iako se u tekstu Memoranduma na tome izričito ne insistira, ono proizilazi iz ovlašćenja organa vlasti, njihovog karaktera i načina konstituisanja. Jedino mesto gde se indirektno iskazuje želja za priznavanjem federalnog statusa Sandžaka jeste formulacija da njegov predsednik saraduje sa predstavnicima drugih federalnih jedinica.⁵⁶

Osnovne ideje sadržane u ovim dokumentima su načelno prihvatljive i osnovane. Naime, Sandžak, kao posebna istorijsko-geografska i privredno-saobraćajna celina, svakako treba da uživa izvestan stepen autonomije ili potpunu autonomiju u okviru Srbije i Crne Gore, ali bi ona morala da se zasniva na volji svih stanovnika oblasti. Memorandum MNVS i referendum koji mu je prethodio, kao i Memorandum BNVS o autonomiji Sandžaka i specijalnim vezama sa BiH odvijali su se u specifičnim i dramatičnim okolnostima i

56 Memorandum o autonomiji Sandžaka i specijalnim vezama sa BiH, organi vlasti, predsednik.

predstavljali su nastojanja bošnjačkih političkih i društvenih organizacija da zaštite interese i opstanak Bošnjaka na ovim prostorima. Postavljanje pitanja autonomije regije na dnevni red, u uslovima represije i ugroženih ljudskih prava Bošnjaka u Sandžaku, predstavlja odgovoran i istorijski dalekosežan potez bošnjačkih lidera. Od poznatih događaja u oktobru 2000. godine situacija se, međutim, u mnogo čemu izmenila: represije i pritisci su prestali, veze privrednih, prosvetnih, kulturnih i drugih centara u oblasti sa partnerima u Jugoslaviji i u inostranstvu su intenzivirane i propulzivne, a u pravni sistem države unete su novine koje obezbeđuju zaštitu kolektivnih prava manjinskih nacionalnih zajednica. Valjalo bi u tom smislu razmisliti o uspostavljanju veza sa političkim i društvenim organizacijama u oblasti, koje ne zastupaju interese samo jedne nacionalne zajednice, s kojima bi se postojeći koncept unapredio i stekao legitimitet kod većeg dela građana.

Rad na zbližavanju stavova i uspostavljanju kompromisa u pogledu karaktera autonomije je otežan činjenicom da MNVS, odnosno BNVS, već duže ne deluje jedinstveno. Presudan uticaj među Bošnjacima ostvaruju dve bošnjačke političke partije koje su programski veoma udaljene. U oblasti nema autentične političke opcije koja bi ponudila građansku alternativu jednako privlačnu Bošnjacima, Srbima i Crnogorcima. Delovanje stranaka ovakve provinijencije postoji, ali reč je ili o političkim partijama čije su centrale u velikim gradovima van Sandžaka, ili o regionalnim strankama čiji je uticaj slabšan. Ovaj politički vakuum i organizacioni autizam građanski orijentisanih pojedinaca koriste političke partije koje u svojim programima imaju izrazite nacionalne ili nacionalističke predznake.⁵⁷

Postojeći međuetnički odnosi i napetosti koje su se poslednjih meseci ispoljile, ukazuju da su napori, koje pojedine političke

57 Na predsedničkim izborima u septembru 2002. godine podršku većeg dela srpskog stanovništva dobio je predsednik Srpske radikalne stranke Vojislav Šešelj.

partije čine slabašni i nedovoljni. Iako situacija nije ni izdaleka dramatična i komplikovana kako u periodu 1992. do 1995. godine, pojedini incidenti ukazuju na to da u oblasti egzistira model segregativnog multikulturalizma. Da je reč o složenom procesu i kompleksnim odnosima govori komparacija događaja iz 1929. i 2002. godine, koji su pratili proslavu školske slave koja se vezuje za kult srpskog prosvetitelja iz loze Nemanjića – Svetog Save.

Naime, u saopštenju novopazarske nevladine organizacije URBAN-IN koje je javnosti upućeno nakon obeležavanja dana Svetog Save kao Dana Gimnazije, 27. januara 2002. godine, ističe se da je pravoslavni sveštenik, inače bivši đak ove škole, iskoristio proslavu Dana škole da održi Svetosavsku akademiju. U saopštenju se ukazuje na ogorčenje profesora i đaka bošnjačke nacionalnosti koji ovom događaju nisu prisustvovali i zahteva se da se “prestane sa koketiranjem i promocijom novokomponovanog religijskog ponašanja. Da li ovo treba da znači da će sledeće godine, ukoliko na mesto direktora dođe musliman, za Dan škole biti uzet, recimo, prvi dan Bajrama, i da ćemo na proslavi slušati ilahije i kaside i ders nekog imama?”

Ovaj događaj sam po sebi upozorava da su tolerancija i razumevanje između Srba i Crnogoraca sa jedne i Bošnjaka s druge strane, na niskom nivou. Utešno bi delovale reči razuma muftije Islamske zajednice Sandžaka Muamera ef. Zukorlića koje ukazuju na prednosti života u multikulturalnim regijama da nije podsećanja na gotovo identičnu situaciju od pre sedamdeset tri godine. Naime, u sarajevskom listu “Pravda” objavljen je 4. januara 1929. godine komentar u kojem se zapaža da Ministarstvo prosvete svake godine prosleđuje uputstva o načinu proslave Svetog Save kao građanskog, prosvetno-školskog dana, te da preporučuje da u nacionalno mešovitim sredinama proslava školskog dana mora biti prostorno i vremenski odvojena od Svetosavske akademije. Autor ovog priloga kao da je imao u vidu situaciju u novopazarskoj

gimnaziji 73 godine kasnije kada je zapisao: “konfuzija crkvenih i državnih ingerencija u proslavi Dana Svetog Save daje povode trzavicama i negodovanju, što i u buduće neće biti izbegnuto”.⁵⁸

O incidentima koji se, poput ovog događaju povremeno, ali ipak češće nego što je poželjno, ne bi trebalo ćutati niti bi ih trebalo zataškavati. Ne bi trebalo prećutkivati ni incidente na sportskim stadionima, niti žmuriti pred problemima sa kojima se, zbog svog etničkog porekla, suočavaju meštani sandžačkih varošica i sela. Naročito ne bi trebalo prećutkivati ili prikrivati istinu o tome da su na ratištima u Bosni i Hrvatskoj vojevali sandžački mladići svih nacionalnosti. Sećanja na ove događaje jesu bolna, ali zbog toga što u svesti pojedinaca i zajednice ostavljaju protivurečna osećanja, koja produbljuju jaz između nacionalnih zajednica, neophodno je razgovarati o njima. Istina o proteklim i davnaprošlim događajima trebalo bi da bude stabilan oslonac razvoju integrativnog multikulturalizma u oblasti. Odgovornost za uspostavljanje stabilnosti u oblasti i unapređivanje međuetničkih odnosa snose i imam i pravoslavni sveštenik, i predstavnici lokalnih vlasti i nevladinih organizacija, a naročito političke partije koje zbog svojih kratkoročnih, dnevno-pragmatičnih interesa izazivaju napetosti i incidente. Naravno, deo odgovornosti pripada republičkim i sada federalnim, a ubuduće vlastima Zajednice Srbije i Crne Gore koje moraju voditi računa o regionalnom razvoju oblasti, decentralizaciji vlasti i unapređivanju infrastrukture u Sandžaku. Nažalost, centralne vlasti se Sandžaka prisete kada izbije kakav problem ili kada su na pomolu izbori. Tada se aktivnosti intenziviraju i nastoji se da se nađe rešenje za konkretnu situaciju. Ukoliko se, posle svega što je prohujalo iznad peštarske vetrometine, zadovoljimo ovakvim aktivnostima i programima, onda se plašim da su Sandžak i narodi koji žive u njemu prepušteni novim vetrovima. Izve-

58 Božidar Jakšić, *Bogatstvo razlika: doprinos verskih zajednica demokratiji u post-totalitarnom društvu*, u *Demokratija i religija*

snu nadu budi preduzetnički duh, koji je do izražaja došao u novopazarskom kraju. Model preduzetništva koji se zasniva na jeftinoj i kvalitetnoj proizvodnji odevnih predmeta, a sve više i drvnoj industriji, mogao bi, uz odgovarajuću fiskalnu politiku i njenu odgovornu redistribuciju, da unapredi položaj regiona. Razvoj obrazovanja koji se, pored školovanja u redovnim, državnim institucijama, zasniva na otvaranju privatnih škola i univerziteta, trebalo bi da dorinese kvalitetnijem životu i formiranju kompetentnih kadrova koji će svoju budućnost zasnivati u regiji u kojoj su rođeni.

Nastojanja državnih institucija da uredi pojedine segmente društvenog života, po pravilu, nisu delotvorna ukoliko ih ne prihvate građani. Postoje i slučajevi kada su pojedine mere prihvatljive za krajnje korisnike, ali koje u perspektivi mogu da doprinesu razvoju određenih problema. U savremenom Sandžaku naslućuju se bar dva otvorena pitanja koja su proizišla iz najboljih namera odgovarajućih tela državne uprave da uredi pitanja položaja nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji i organizuju nastavu veronauke u Srbiji.

Savezni zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina koji je predložilo Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica, a usvojio Savezni parlament 27. februara 2002. godine, svakako unapređuje normativno-pravni položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji. Sadržaj Zakona korespondira sa međunarodnim standardima zaštite nacionalnih manjina koji se odnose na zaštitu etničkog, kulturnog, jezičkog identiteta manjina. Zakonom su, međutim, priznata i kolektivna prava nacionalnih manjina koja u dokumentima Saveta Evrope ili preporukama OEBS-a nisu predviđena. U tom smislu ovaj dokument, zajedno sa sličnim zakonima koji su ranije doneti u regionu, predstavlja doprinos uspostavljanju novih, viših standarda zaštite nacionalnih manjina.

Kritičari Zakona uporište svojih mišljenja nalaze, između ostalog, upravo u priznavanju nacionalnih manjina kao kolektivnih tela kojima je omogućeno da biraju svoje nacionalne savete kao

tela manjinskih samouprava. Nadležnosti nacionalnih saveta odnose se na službenu upotrebu jezika, kulturu, obrazovanje i informisanje na jeziku nacionalne manjine. Nacionalni saveti učestvuju u procesu odlučivanja ili odlučuju o pitanjima iz ovih oblasti i mogu da osnivaju odgovarajuće ustanove. Državni organi, organi teritorijalne i lokalne samouprave prilikom odlučivanja o pitanjima iz ove oblasti konsultuju mišljenje saveta, a u ukoliko procene da je svrsishodno deo svojih ovlašćenja mogu preneti na ova tela.

Sama po sebi ova odredba Zakona koja je predviđena članom 19 trebalo bi da doprinese unapređivanju identiteta Bošnjaka u Jugoslaviji. Međutim, njena implementacija izaziva nedoumice koje proizilaze prvo: iz saržaja Memoranduma o autonomiji Sandžaka i posebnim odnosima sa Bosnom i Hercegovinom koji je BNVS usvojilo 19. jula 1999. godine i drugo: iz načina izbora članova Nacionalnog saveta Bošnjaka u Jugoslaviji. Naime, u članu 8 pomenutog memoranduma nedvosmisleno se ukazuje da su Bošnjaci konstitutivni narod. Istina, iz samog teksta Memoranduma nije jasno da li se ova konstitutivnost odnosi samo na teritoriju Sandžaka, koji, u skladu sa daljim odredbama dokumenta, raspolaže ustavnim ingerencijama ili se ona proteže na Bošnjake u svim delovima zemlje. Saveznim ustavom i ustavima republika – članica, Bošnjacima nije priznat status konstitutivnog naroda i u formalnoppravnom smislu sve do promene ustavnog sistema i prethodno postignutog političkog dogovora, o tome ne može biti ozbiljnije rasprave. Ukoliko se misli na konstitutivnost Bošnjaka u Sandžaku, onda, pored toga što ova mogućnost takođe ne može biti ostvarena pre odgovarajuće reforme ustavnog sistema, deo bošnjačkog stanovništva koji živi van područja Sandžaka, ostaje uskraćen za ovo pravo.

Druga dilema se odnosi na ozbiljan i dugoročni politički problem unutar bošnjačkog korpusa u Sandžaku. Bošnjačko nacionalno vijeće postoji skoro deceniju i sve vreme je preuzimalo odgovornost u pogledu zaštite prava Bošnjaka u zemlji, i to na mnogo

široj osnovi nego što je kulturna autonomija, koju Zakon o slobodama i pravima nacionalnih manjina predviđa. O radu BNVS bilo je dosta kritičkih polemika u društvenoj javnosti zemlje, ali neosporno je da se u teškim vremenima i za region i za Bošnjake ono nametnulo kao legitimni i autentični zaštitnik njihovih interesa. U radu MNVS, kako se ovo telo prvobitno zvalo, bila je zastupljena većina bošnjačkih političkih, kulturnih i društvenih organizacija koje deluju na području Sandžaka. Poslednjih godina došlo je do raslojavanja jedinstvenog stava bošnjačkih političkih partija u pogledu budućnosti zajednice. Najveće suprotnosti javljaju se na relaciji između Stranke demokratske akcije i Koalicije za Sandžak, sa jedne i Sandžačke demokratske partije, sa druge strane. Dok se prvi blok zalaže za zaštitu autentičnih interesa Bošnjaka, SDP nastoji da svojim programom bude otvorena i za druge građanski orijentisane pojedince. Pandan ovim međusobno suprotstavljenim bošnjačkim strankama predstavljaju mišljenja koja ukazuju na kontinuitet konstitutivnosti Muslimana u Crnoj Gori. Iako predstavnici ovog mišljenja, okupljeni oko Matice Muslimana u Crnoj Gori ne priznaju ingerencije savezne države i insistiraju na svojoj konstitutivnosti, upravo Savezni zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina opravdava njihove zahteve za autohtonošću. Naime, Zakon je pojam manjine definisao veoma široko, ostavljajući mogućnosti svakoj zajednici, čiji pripadnici osećaju da su barem po dve specifičnosti različiti u odnosu na okruženje, da definiše svoj status i ostvaruje prava predviđena Zakonom. Shodno liberalnom pristupu koji je zastupljen u tekstu Zakona pod nacionalnom manjinom se podrazumeva: "svaka grupa građana SR Jugoslavije koja po brojnosti dovoljno reprezentativna iako predstavlja manjinu na teritoriji SR Jugoslavije, pripada nekoj od grupa stanovništva koje su u dugotrajnoj i čvrstoj vezi sa teritorijom SR Jugoslavije i poseduju obeležja kao što su jezik, kultura, nacionalna ili etnička pripadnost, poreklo ili veroispovest, po kojima se razlikuje od većine stanovništva, i čiji se pripadnici odlikuju brigom

da zajedno održavaju svoj zajednički identitet, uključujući kulturu, tradiciju, jezik ili religiju.” Iako je definicija eklektička i više deklarativna i eksploratorna no što jasno, u smislu zakona, utvrđuje pojam nacionalne manjine ili barem koje manjine su korisnici prava, ostavlja dovoljno prostora etničkim zajednicama da definišu i očuvaju svoj identitet. U smislu zakonske definicije nacionalne manjine onaj deo stanovništva koji sebe imenuje Muslimanima nalazi se u istom položaju kao i pripadnici bošnjačke zajednice.

U samom BNV Sandžaka najviše uticaja ima SDA i Koalicija za Sandžak koje su na svim dosadašnjim izborima za lokalnu samoupravu imale apsolutnu većinu u opštinama Novi Pazar, Sjenica i Tutin.

Predstavnici Koalicije koju čine Stranka demokratske akcije Sandžaka, Bošnjačka demokratska stranka Sandžaka, Socijalno-liberalna stranka Sandžaka, Socijaldemokratska partija Sandžaka, Reformska stranka Sandžaka stekli su poverenje sandžачkih Bošnjaka, zalažući se za unapređenje njihovog položaja, reagujući na represiju tokom poslednjih deset godina, prihvatajući i zbrinjavajući izbeglice iz Bosne. Na izborima za lokalne vlasti 1996. godine predstavnici Koalicije su osvojili 100 % glasova Bošnjaka u novopazarskoj, tutinskoj i sjeničkoj, a 80%, odnosno 60% u prijepoljskoj i pribojskoj opštini. Skoro istovetan uspeh Koalicija je ponovila i na izborima održanim 24. septembra 2000. godine, kada je jedino u sjeničkoj opštini zabeležena neznatno manja podrška birača – 90%.

Polazeći od toga da uživa podršku većine Bošnjaka, Koalicija za Sandžak, koja ima najviše uticaja nad delovanjem BNVS, smatra da se podrazumeva da ovo telo predstavlja Nacionalni savet bošnjačke manjine i da nema potrebe za održavanjem posebne skupštine na kojoj bi se ovo telo izabralo. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina predviđa da se nacionalni saveti biraču na elektorskim skupštinama, koje sačinjavaju savezni i republički poslanici i poslanici u skupštinama autonomnih pokrajina, koji su na te funkcije izabrani zbog svoje pripadnosti nacionalnoj

manjini ili koji se izjašnjavaju kao pripadnici manjina; odbornici koji pripadaju nacionalnoj manjini izabrani u jedinicama lokalne samouprave u kojima je manjinski jezik u službenoj upotrebi; svaki građanin koji se izjašnjava da pripada nekoj nacionalnoj manjini i njegovu kandidaturu podržava najmanje 100 pripadnika nacionalne manjine sa biračkim pravom; najzad član elektorske skupštine može biti svaki pripadnik neke nacionalne manjine kojeg predloži odgovarajuća manjinska organizacija. U skladu sa pravilima za izbor manjinskih nacionalnih saveta koje je utvrdilo Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajedica na elektorskoj skupštini se bira Nacionalni savet svake manjine na period od četiri godine sa mandatom da zastupa interese manjine na način predviđen zakonom.

Elektorska skupština Bošnjaka u Jugoslaviji bi trebalo da broji najmanje 100 elektora, a saziva se onog trenutka kada nadležnom ministarstvu bude predato najmanje 50 elektorskih zahteva za to. Nesumnjivo je da bi jugoslovenski Bošnjaci brzo prikupili 50 elektorskih zahteva, jer samo u lokalnim organima vlasti izabrano je više od 100 Bošnjaka, ali do danas takva inicijativa nije pokrenuta. Predstavnici BNVS smatraju da za tim nema potrebe, jer su na izbornoj skupštini ovog tela učestvovali predstavnici većine bošnjačkih organizacija, te da ono potpuno legitimno zastupa interese Bošnjaka u smislu Zakona o zaštiti sloboda i prava nacionalnih manjina. Predsednik Socijaldemokratske partije Sandžaka Nail Džemić izražava mišljenje većine članova BNVS koji smatraju: da “Kao koalicija imamo stotinak odbornika koji su legitimno izabrani i oni su pravi elektori ovog naroda. Skupštini BNVS prisustvovali su i ostale partije – Narodni pokret Sandžaka i predstavnici političkih partija iz crnogorskog dela Sandžaka. Samo predstavnici jedne partije nisu bili, ali ćemo im obezbediti uslove da na demokratski način učestvuju u radu Nacionalnog saveta.”⁵⁹

59 *Manjine*, Specijalno izdanje dnevnika *Danas*, novembar, 2002, Beograd, str. 20.

Neosporno je da legitimitet i potku svojih stavova predstavnici BNVS crpe iz podrške sunarodnika u Sandžaku. Ostaje otvoreno pitanje šta je sa interesima i mišljenjem ostalih Bošnjaka u Jugoslaviji. Iako se situacija od poslednjeg popisa stanovništva 1991. godine znatno izmenila, reč je o brojnoj populaciji čije interese u ovom trenutku niko ne zastupa. Istina, Sandžačka demokratska partija je osnovala ogranak u Beogradu i najavila osnivanje podružnica u Nišu i Malom Zvorniku, ali u ovom trenutku reč je o političkoj stranci koja je mandate stekla na osnovu učešća u koaliciji Demokratske opozicije Srbije, a ne na osnovu znatnije podrške birača. Uspeh na sledećim izborima za organe lokalne samouprave doprineo bi da ova politička stranka stekne legitimitet u političkoj utakmici.

Sledeća dilema koja se nametnula još tokom pripreme Zakona odnosi se na njegovu primenu u Crnoj Gori. Znatno deo bošnjačke populacije živi u ovoj republici koja ne priznaje ingerencije saveznih zakona. Praktično bi to značilo da organi Crne Gore mogu smatrati nelegalnim nacionalni savete u čijem radu bi učestvovali Bošnjaci iz ove republike. Ovakva situacija dovela bi do podvojenosti i različitih načina ostvarivanja nacionalnih prava bošnjačkog stanovništva u Sandžaku. Pretpostavlja se da će buduća Zajednica Srbije i Crne Gore, u čijoj nadležnosti je praćenje situacije u vezi sa ostvarivanjem ljudskih i manjinskih prava, pronaći mehanizme za primenu određenih zakona na celoj teritoriji Zajednice. Međutim, da to neće biti ni malo lako govore dosadašnja iskustva po kojima prepreka za primenu ovog zakona u Crnoj Gori nisu bili Bošnjaci već pripadnici albanske manjine koji ne žele nikakav uticaj federalnih ili budućih vlasti na njihov položaj u Crnoj Gori.

Zakon o zaštiti sloboda i prava nacionalnih manjina je, međutim, ostavio pozitivan trag na položaj Bošnjaka u Sandžaku. U tom smislu trebalo bi sagledati upotrebu termina Bošnjak i odredbe o službenoj upotrebi jezika.

Na međunarodnoj konferenciji “Položaj manjina u SRJ”, koja je održana početkom novembra 2000. godine u Niškoj Banji usvojena je Deklaracija koja je distribuirana tada tek formiranim organima savezne države. Većina stavova iz Deklaracije implementirana je kasnije, kroz aktivnosti Saveznog ministarstva nacionalnih i etničkih zajednica, a između ostalih, i ona o ravnopravnoj upotrebi naziva Bošnjak i Musliman. Državni zvaničnik koji je prvi put upotrebio naziv Bošnjak bio je predsednik SRJ Vojislav Koštunica koji je na Konferenciji koju je sazvalo novoformirano ministarstvo upotrebio ovaj termin.⁶⁰ U obrascu za popis stanovništva održanom 2002. godine, u skladu sa demokratskim principom slobodnog izjašnjavanja o nacionalnoj pripadnosti ostavljena su oba modaliteta – Bošnjak i Musliman.

Nekoliko meseci po usvajanju Zakona o zaštiti sloboda i prava nacionalnih manjina u novopazarskoj, tutinskoj i sjeničkoj opštini usvojena je odluka o uvođenju bosanskog jezika u službenu upotrebu. Prema odredbama ovog zakona, koje su dopunjene Zakonom o lokalnoj samoupravi i Zakonom o službenoj upotrebi jezika i pisma, jedinice lokalne samouprave će obavezno uvesti u ravnopravnu službenu upotrebu i jezik i pismo nacionalne manjine, ukoliko procenat pripadnika te nacionalne manjine u ukupnom broju stanovnika na njenoj teritoriji dostiže 15% prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva.⁶¹ Iako zakon dalje razrađuje način primene službene upotrebe jezika, u Sandžaku još uvek nije u potpunosti zaživela odluka lokalnih vlasti. Verovatno će u skoroj budućnosti doći do isticanja dvojezičnih natpisa naziva ulica, institucija i naseljenih mesta, ili će se u administraciji češće upotrebljavati bosanski jezik. Opravdanost zahteva za uvođenjem bosanskog jezika u službenu upotrebu u smislu očuvanja identiteta bošnjačkog stanovništva donekle osporavaju troškovi, koji se

60 *Razvoj multikulturnog i multietničkog društva*, SMNEZ, Beograd, 2001, str.4

61 Zakon o zaštiti sloboda i prava nacionalnih manjina, Član 11, stav 2.

čine previsokim, s obzirom na bliskost srpskog i bosanskog jezika, posebno regionalnog narečja. Ipak, čini se da je bez obzira na sve prepreke neophodno nastojati da oba jezika budu ravnopravna u službenoj upotrebi.

Kada se to bude dogodilo, bošnjačka deca će u školama učiti predmet Bosanski jezik sa elementima nacionalne kulture i uz određene korekcije nastavnih planova i programa, koje nadležno republičko ministarstvo najavljuje, trebalo bi da se isprave sadržaji koji vređaju osećanja bošnjačkog, muslimanskog življa. U vezi sa obrazovanjem mnogo više rasprava i kontraverznih mišljenja izazvala je odluka o izvođenju verske nastave u školama, koja, s obzirom na postojeću ostrašćenost pre doprinosi produbljivanju etničkog jaza među decom, nego što im ukazuje na vrednosti sadržane u učenjima tradicionalnih religija. Ovakvom mišljenju suprotstavljaju se predstavnici svih crkava i verskih zajednica koje deluju u Jugoslaviji. Oni se uglavnom slažu sa ocenama da veronauka doprinosi duhovnom zdravlju nacije, a da su se njenom uvođenju suprotstavljali u prošlosti komunisti, a danas agresivni sekularizam koji insistira na tome da je za decu bolje da “u školama izučavaju istoriju i filozofiju religije što bi ih vodilo boljem poznavanju, i samim tim, većem međusobnom razumevanju. [...] samo uvođenje veronauke u škole je način na koji se vrši svojevrsna segregacija dece, kako među pripadnicima religija, tako i prema deci iz ateističkih porodica”.⁶²

Poznavaoci prilika u zemlji, a i u Sandžaku ističu da nadležni kada su donosili odluke o uvođenju verske nastave u državne škole nisu pažljivo odmerili posledice takve odluke.⁶³ Videli smo na primeru proslave Dana škole u novopazarskoj gimnaziji da je bilo

62 Aida Ćorović, koordinatorica NVO URBAN-IN iz Novog Pazara, intervju u: *Manjine*, specijalno izdanje dnevnika *Danas*, Beograd, novembar, 2002.

63 *Demokratija i religija*, Zbornik radova, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd i IS-COMET, Maribor, Beograd, u štampi.

Manastir Sopoćani

teško odvojiti verske sadržaje od građanskih. Događaji koji su se prema izveštaju ugledne NVO – Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda odigrali tokom leta 2002. godine ukazuju na oštru podvojenost predstavnika pravoslavne crkve i islamske verske zajednice: “Prema pisanju *Glasa islama* u avgustu 2002. godine na nekoliko sandžačkih brda postavljeni su ogromni krstovi koji su, prema očevicima, dopremljeni vojnim helikopterima. Jedan je montiran u blizini Novog Pazara, drugi na području Tutina u blizini granice sa Kosovom, treći između Berana i Petnice, a četvrti na području Priboja. U vezi sa postavljanjem krstova Episkop Raško-prizrenski Artemije kaže: Podizanje krstova na neka mjesta u Raškoj oblasti, hoću da kažem da to nije učinjeno ni sa kakvim ciljem provociranja bilo koga, nego kao nasušna potreba našega naroda i naše crkve, i kao odraz jedne tradicije Hrišćanstva, koja je

uvek svoje važnije objekte obeležavala krstom na nekom brdu. U selima je ostalo malo naroda, oni nisu u stanju da u svakom selu podignu crkvu, za njih je uteha kada iz kuće, dvorišta, vide znak krsta. Taj krst ima cilj da tome narodu koji je ugrožen na ovim prostorima posluži kao okrepljenje. Zašto bi se Srbi osećali frustriranim kad u Novom Pazaru na svakom mestu ima džamija, podižu se nove pored puta prema Sopoćanima? Sandžački muftija Muamer ef. Zukorlić tim povodom kaže: Da sam ja kao dijete zatekao te krstove tu, ne bi to meni bilo čudno, shvatio bih da to pripada toj tradiciji. Ali sada, kada je još vrijeme rovito, poslije bosanskog i kosovskog rata, imamo ranjive odnose. Kada je nešto ranjivo, trebamo pažljivo vidati, a to zahtijeva nježnost. Zato treba da izgrađujemo tolerantnost, da dokažemo svijetu i Evropi da ovdje Bošnjaci i Srbi mogu živjeti zajedno. Mislim da tu Beograd nema osjećaja.”⁶⁴

Dakle, koliko svojim učenjima velike religije mogu da doprinesu uspostavljanju povoljnijih međuetničkih odnosa i tolerantnijeg društva, toliko delovanje crkava i verskih zajednica i njihovih predstavnika može da doprinese produbljivanju postojećih problema. Tolerancija, koja je postala moto kampanje za izgradnju povoljnijih međuetničkih odnosa u zemlji sadržana je u učenjima i delovanjima svih tradicionalnih religija. Izvorišta modernih filozofskih i socioloških promišljanja o toleranciji nalaze se u učenjima hrišćanske, islamske ili judejske tradicije. Savremena zbivanja, kao i ona iz prošlosti, ukazuju na to da je ovo načelo bezbroj puta zloupotrebljavano i da je smisao nalazilo samo onda kada se tolerancija ispoljavala u delovanju onih koji su se na nju pozivali. Predstavnici crkava i verskih zajednica su najpozvaniji, pogotovo u sredinama kakva je sandžačka ili raška oblast, da šire poverenje među na-

64 Iz izveštaja Semihe Kačar *Stanje ljudskih prava i sloboda u Sandžaku (2000-2002)*, dostavljenom CAA početkom novembra 2002.

rodima i veroispovestima i na taj način grade temelje integrativnom multikulturnom društvu.

Sandžak, regionalizacija i ideje o evroregiji

Na osnovu geografskog položaja i specifičnog istorijskog razvoja Sandžak predstavlja celinu koja se jedino administrativno može deliti. U svakom drugom pogledu – u odnosu na prirodni položaj oblasti, planinske vence i rečne tokove duž kojih se protežu putevi koji su od pamtiveka povezivali privredne i trgovačke centre na zapadu i severu sa onima na jugu i istoku, mentalitetu njenih žitelja, njihovom istorijskom pamćenju reč je o teritorijalno celovitoj oblasti. U pojedinim istorijskim trenucima oblast je kao takva prihvatana i ostvarivala je izvestan stepen samouprave. Efikasnom se pokazala autonomija Sandžaka za vreme Drugog svetskog rata, koja je, doduše počivala na poluvojnoj, polunarodnoj upravi, ali koja je uspeła da postigne relativno visok stepen saglasnosti stanovnika Sandžaka u pogledu njegove administrativne samouprave.

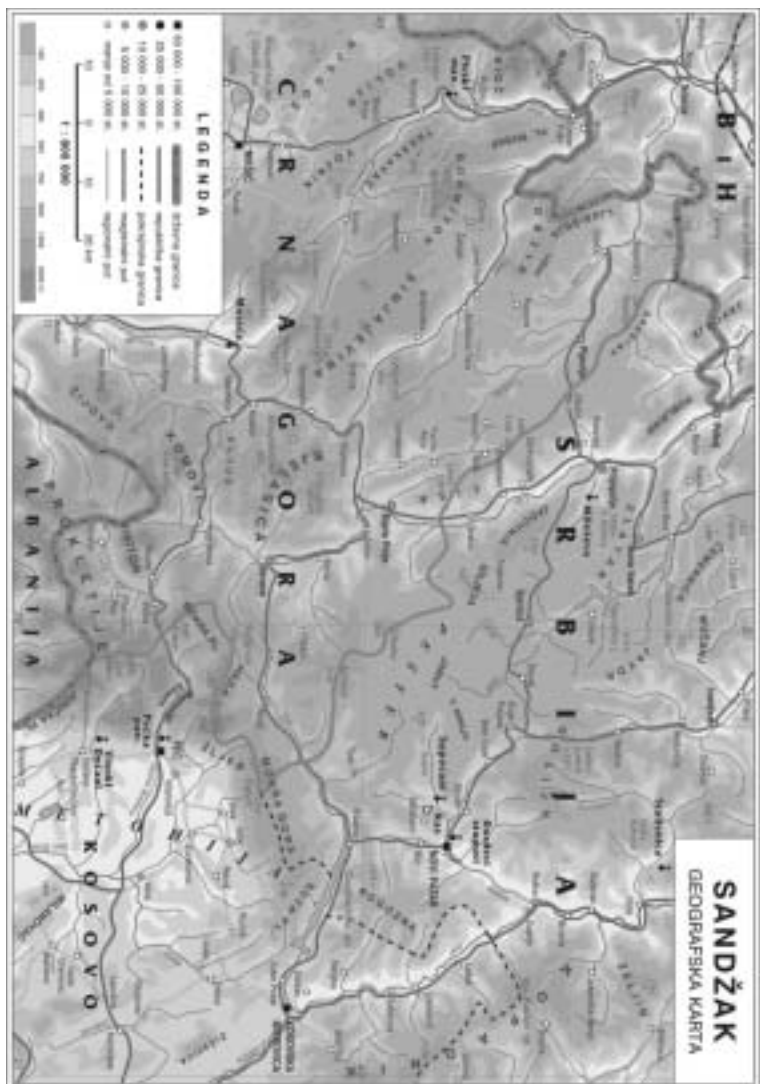
O priznavanju autonomnog statusa Sandžaka raspravljalo se kako u institucijama, tako i među sandžačkim organizacijama i intelektualcima. Međutim, u novijoj istoriji Jugoslavije ova regija, odnosno njeni organi, nikada nisu raspolagali ovlašćenjima u pogledu autonomnog upravljanja javnim poslovima. U raspravama koje su prethodile donošenju prvog Ustava Kraljevine SHS 1921. godine, razmatrane su koncepcije teritorijalne organizacije države u kojima se sandžačka, odnosno raška oblast spominjala kao određena celina. U predlogu Narodnog kluba hrvatske zajednice bilo je šest pokrajina, među kojima se pominje Srbija sa Starom Srbijom, ali i Crna Gora kao posebna pokrajina. U Nacrtu Stojana Protića, Stara Srbija i Makedonija se pominju kao jedna od devet

pokrajina i najzad, u predlogu Josipa Smodlake Raškoj oblasti je predviđen status pokrajine sa sedištem u Novom Pazaru.

Svaki od ovih predloga je vodio računa o istorijskim i etničkim razlozima kao kriterijima za priznavanje autonomnog statusa određenih regija u okviru buduće jugoslovenske države. Zajedničko im je i to što nijedan od predloga nije zastupao interese “državnog razloga” zasnovane na teritorijalno-administrativnoj podeli zemlje, u skladu sa interesima konstitutivnih naroda – Srba, Hrvata i Slovenaca.

Osim pomenute partizanske autonomije 1943 – 1945. sve do inicijative Muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka 1991. godine o specijalnom statusu regije, nije bilo značajnijih rasprava o tome kakav bi status Sandžak trebalo da ima u okviru jugoslovenske državne zajednice.

U ovom trenutku postoje brojne formalne i neformalne prepreke da se problem prevaziđe i da regija dobije svoje autonomne organe vlasti. Do sada najaktuelniji i u javnosti najprepoznatljiviji predlog je ponudilo Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka. Osnovna slabost ovog koncepta je ta što ne postoji konsezus u samoj regiji, kako među etničkim zajednicama, tako i među političkim organizacijama u vezi sa karakterom i oblikom autonomije. Za srpsku zajednicu, predlog je neprihvatljiv jer se oseća bojazan da bi u perspektivi njihova prava mogla biti ugrožena, odnosno da bi suverenitet države bio narušen mogućim zahtevima za otcepljenjem regije. Ova teza je duže od decenije bila zastupljena u srbijskim i crnogorskim medijima i posle događaja koji su bitno narušili poverenje među etničkim zajednicama u Sandžaku trebalo bi ustanoviti mehanizme koji bi afirmisali ideju o racionalnim potrebama za autonomijom oblasti, odnosno trebalo bi osmisliti koncept autonomije prihvatljiv za većinu stanovnika Sandžaka.

U vezi s izgradnjom poverenja i uspostavljanjem funkcionalne autonomije zasnovane na principu regionalne države, koja se čini najprihvatljivijim modelom organizacije države Srbije i Crne Gore, trebalo bi ukazati na još dva otvorena pitanja predloga autonomije koji je načinilo BNV Sandžaka.

Prvo, Sandžak je teritorijalno podeljen između Srbije i Crne Gore država koje sasvim sigurno neće menjati postojeće granice i koje su potpuno suverene u pogledu teritorijalno–administrativnog ustrojstva. Nastojanja sandžačkih političkih partija da pitanja autonomije oblasti, a onda i regionalizacije i decentralizacije buduće državne zajednice, postave na dnevni red prilikom dogovora o Ustavnoj povelji, nisu urodila plodom. Sasvim je sigurno da će se o ovim pitanjima voditi računa prilikom buduće ustavne reforme i čini se da bi šanse za uspostavljanje autonomnog karaktera oblasti bile veće ako bi se prethodno postigao konsenzus ili bar nagovestilo približavanje bošnjačkih stavova o autonomiji sa mišljenjima srpskih društvenih, kulturnih, naučnih i svakako političkih organizacija u oblasti. Sigurno da ovaj posao nije lak, jer su stavovi dve zajednice različiti i opterećeni kako nasleđenim, tako i aktuelnim razmiricama,⁶⁵ kao i nastojanjima postojećih nacionalnih političkih elita da zadrže dominantnu poziciju. Veoma često pojedinci i organizacije koji se principijelno i uporno zalažu za autonomiju bilo koje oblasti ili zajednice u širem teritorijalnom ili pravnom kontekstu, u lokalnim odnosima se istom žestinom zalažu za neprikosновенost sopstvenih pozicija i mišljenja. Takođe, deo aktuelnog establišmenta ističe različita politička opredeljenja sandžačkih političkih organizacija u Srbiji i Crnoj Gori kao prepreku regionalizacije i ravnomernog razvoja oblasti.

Druga prepreka priznavanju autonomije su ovlašćenja kojima raspolažu organi uprave u Memorandumu o uspostavljanju speci-

65 Nedavno je u Sandžaku osnovan Odbor za zaštitu ljudskih prava Srba u Sandžaku.

jalnog statusa za Sandžak u okviru ostatka Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) iz 1992. godine i Memorandumu o autonomiji Sandžaka i posebnim odnosima sa Bosnom i Hercegovinom iz 1999. godine. U oba predloga Muslimanskog, odnosno Bošnjačkog nacionalnog vijeća Sandžaka predviđena su konstitutivna ovlaštenja autonomne oblasti i klasična podela vlasti. Ingerencije, bilo Srbije bilo Crne Gore nad oblašću svode se na zaštitu životne sredine, uređenje magistralnih puteva, telekomunikacije i distributivni sistem električne energije. S obzirom na to da u političkoj kulturi i državnoj tradiciji Srbije i Crne Gore ideje o federalizaciji nisu bile rado prihvatane, može se pretpostaviti da će već rasprava o njima doprineti pre daljem ostrašćivanju nego li konstruktivnim rešenjima. Trebalo bi razmotriti i druge oblike teritorijalne podele države koji bi vodili računa kako o interesima Sandžaka i njegovog stanovništva, tako i o racionalnim razlozima za disperzijom i decentralizacijom vlasti.

U praksi su poznati primeri uspešnih regionalnih autonomija, čijem uvođenju su prethodile ozbiljne rasprave o privrednim, etničkim, istorijskim, kulturnim i drugim razlozima, ali i oštri sukobi u vezi s njihovim priznavanjem.⁶⁶ Kao primer uspešne autonomije uzima se Italija, a pri tome se najčešće prenebregava činjenica da su se ujedinjenjem italijanski gradovi odrekli samostalnosti i prihvatili teritorijalnu podelu države na pokrajine i opštine, koje nisu raspolagale nekom posebnom autonomnošću. Od 1848. godine, kada je ustav Pijemonta usvojen kao konstitutivni akt ujedinjene Italije, pa do usvajanja Ustava iz 1947. godine, vođene su burne rasprave o geografskim, jezičkim, etničkim, kulturnim i drugim okolnostima koje su upućivale na ideje o regionalizmu i federalizmu. Po osvajanju Ustava Italija se nije odrekla unitarnog karaktera države, ali se obavezala da će priznati, razvijati i obezbediti

66 Miodrag Jovičić, *Regionalna država*, Beograd, 1996.

uslove za autonomijom pojedinih oblasti. U tom smislu regioni su ustavno definisani kao autonomne jedinice sa sopstvenom vlašću i organima uprave, ali u skladu sa odredbama članova 114–133 Ustava Italije. Velike regionalne razlike i kulturno–istorijske, etničke, jezičke i ekonomske specifičnosti pojedinih oblasti uvele su u praksu asimetričnu regionalizaciju po kojoj regiona sa redovnim statusom ima petnaest, a sa specijalnim pet. Sicilija i Sardinija, sa jedne strane, povlašćeni status su ostvarile zbog svog ostrvskog položaja koji ih je od kopnenog dela Italije odvojio kako u privrednom, tako i u kulturološkom smislu, sa druge strane, autonomija regija Vale d’ Aosta, Terentino Alto-Adiđe i Frulija Julijska Venecija proističe iz njihovog multietničkog karaktera. Ne upuštajući se u analizu različitih stepena italijanske autonomije trebalo bi ukazati na činjenicu da regioni sa specijalnim statusom ostvaruju viši stepen autonomije ali nemaju prerogative državnih vlasti. Karakter autonomije regiona sa specijalnim statusom uočljiv je u postupku usvajanja njihovih statuta, u nadležnostima i naročito mehanizmima saradnje državnih i regionalnih organa vlasti. Naime, pored toga što vlada imenuje poverenika za svaki region, sa zadatkom da nadzire sprovođenje državnih funkcija i usklađuje ih sa funkcijama regija, ona može da uskrati saglasnost zakonima koje usvoji regionalni savet ako proceni da su oni u suprotnosti s nacionalnim interesima ili interesima drugih regiona. Pored ovih oblika saradnje i nadzora, vlada raspolaže i sredstvima kontrole nad radom regionalnih vlasti u smislu obraćanja Ustavnom sudu i Parlamentu radi zaštite ustavnosti i zakonitosti; kao i osnivanja posebne regionalne komisije za kontrolu regionalne uprave. Ukoliko vlada proceni da regionalni organi vlasti ne delaju u saglasnosti sa Ustavom i zakonima ona može da raspusti regionalni savet. Obaveza i pravo regiona je da učestvuju u obrazovanju i radu najviših

organa vlasti, pri čemu se vodi računa o proporcionalnoj zastupljenosti regiona u gornjem domu Parlamenta – Senatu.⁶⁷

U okviru regionalne podele i uređenja Italije posebno je interesantan status regije Trentino Alto-Adiđe koji je podeljen na dve autonomne oblasti Južni Tirol (Bolcano) i Trient, od kojih svaka ima sopstvenu autonomiju u okviru regionalne autonomije. Autonomija Bolcana je zasnovana iz etničkih razloga i odnosi se na zaštitu etničkih prava nemačkog stanovništva. Sukobi, napetosti i rasprave o statusu Južnog Tirola trajale su nekoliko decenija i kroz taj proces problem položaja ove regije definisan je, s jedne strane, kao teritorijalno pitanje, a sa druge, kao pitanje zaštite identiteta nemačkog živilja. Zahtev za teritorijalnom autonomijom Južnog Tirola bio je motivisan očuvanjem i jačanjem nacionalnog identiteta nemačkog stanovništva. Isticanje tih teritorijalnih planova bio je argument južnotirolske germanske populacije u političkim raspravama sa italijanskim vlastima. U procesu rešavanja statusa oblasti ova dva elementa su se preplitala, tako da se nacionalni identitet nemačke manjine čuva i neguje u okviru teritorijalne autonomije.⁶⁸ Sadržaj autonomije regije je akcentiran na kulturnoj autonomiji i jezičkoj ravnopravnosti nemačkog stanovništva kao preduslovu razvoja oblasti. Takođe, pažnja se posvećuje usklađenosti autonomije sa ustavom i zakonima centralnih državnih organa. U tom smislu autonomija Južnog Tirola predviđa dvojaku zakonodavnu nadležnost regionalnih vlasti: primarnu koja mora biti usklađena sa ustavom i međunarodnim obavezama Italije i sekundarnu koja se odnosi na odluke od značaja za razvoj i život u regiji. Do ovakvog sadržaja autonomije

67 Svaki region raspolaže sa najmanje šest senatorskih mesta, izuzev malih regiona Molise i Vale d'Aosta koji biraju dva, odnosno jednog senatora. Broj senatora koji dolaze iz regiona zavisi od broja stanovnika, s tim da svaki region raspolaže sa po jednim senatorskim mestom na 200.000 stanovnika.

68 Nina Dobrković, *Iskustvo Južnog Tirola i rešavanje položaja nacionalnih manjina*, u: *Položaj manjina u SRJ*, SANU, Beograd, 1996, str. 478.

došlo se zajedničkim pregovorima, u kojima su učestvovali predstavnici Italije, Austrije i Južnog Tirola.

Pored italijanskog, i primer Španije se uzima kao model dobro uređene regionalne države u kojoj su istorijske, regionalne i etničke različitosti harmonizovane. Ideje o autonomiji u Španiji proističu iz istorijskog položaja nezavisnih država Leona, Navare, Kastilje, Katalonije i drugih koje su 1479. godine obrazovale jedinstvenu državu. Formiranje zajedničke države i dugotrajna centralna monarhistička vladavina nisu bile prepreka očuvanju jezičke, tradicionalne, institucionalne posebnosti regija u kojima su s vremenom jačale ideje o autonomiji, a kadkad i o izdvajanju iz zajedničke države.⁶⁹ Međutim, tek posle demokratizacije zemlje 1975. odnosno usvajanja Ustava 1978. godine ostvarene su težnje za disperzijom vlasti i uspostavljanjem autonomije tradicionalnih regija.⁷⁰ Ustavom su predviđeni: pravo nacionalnosti i regiona na autonomiju i način obrazovanja autonomnih zajednica. Pored toga što svaka od autonomnih zajednica u zvaničnoj komunikaciji, pored službenog, može koristiti i regionalni jezik i isticati svoje simbole, obrazovati regionalne organe vlasti sa utvrđenim nadležnostima i mehanizmima za efikasno ostvarivanje autonomnog položaja, jasno je uređeno i da nije moguća federalizacija autonomnih zajednica, precizirani su nadležnost centralnih organa vlasti i mehanizmi višestrukog nadzora nad radom regionalnih vlasti, a samo uvođenje autonomnih zajednica u ustavni sistem smešteno je u kontekst neraskidivog jedinstva španske nacije, zajedničke

69 Godine 1873. je uvedeno republikansko uređenje koje je, istina, trajalo godinu dana, ali koje je jasno pokazalo tendenciju tradicionalnih španskih oblasti ka federalizaciji zemlje; i Druga Španska Republika uspostavljena 1931. godine predviđala je uvođenje autonomnih oblasti koje su od 1932., odnosno 1936. godine dobila Katalonija i Baskija.

70 Status autonomne zajednice imaju: Andaluzija, Aragon, Asturija, Baleari, Baskija, Galisija, Estramadura, Kastilja–Leon, Kantabrija, Katalonija, Kanarska ostrva, La Manča, La Rioja, Madrid, Mursija, Navara i Valensija.

Lejlek džamija

i nedeljive otadžbine svih Španaca, zasnovane na načelu solidarnosti svih nacionalnosti i regiona.

Iz iskustava ovih država u kojima je uvođenje regionalne države počele uporedo sa procesom demokratizacije može se zaključiti da je institucionalizaciji autonomnog položaja regiona prethodio bazični dogovor o uređenju državne zajednice. Osnovna saglasnost o stabilnom razvoju regiona i naroda koji žive u njemu nametnula je potrebu za saradnjom i dogovaranjem, što je doprinelo uspostavljanju funkcionalnog modela u kojem su zaštićeni kako državni, tako i interesi regija i naroda.

Savremena zbivanja u jugoistočnoj Evropi, koja ukazuju na potrebu za regionalnom saradnjom kao prednosti prilikom integracije u evropsku zajednicu. Srbija i Crna Gora koje bi formiranjem nove državne zajednice trebalo da se pridruže ovim intencijama trebalo bi da stvaraju povoljan habitus za početak dijaloga o jačanju uloge lokalnih i regionalnih organa vlasti i uspostavljaju oblika prekogranične i regionalne saradnje. Uspostavljanje državne zajednice Srbije i Crne Gore, na prvi pogled doprinosi razdvajanju sandžačkih opština u Crnoj Gori i Srbiji. Međutim, u tom kontekstu tek sada su razumljivi argumenti za stvaranje određenim oblikom autonomije Sandžaka kao celovite regije. U tom smislu neophodno je da se u Sandžaku, bez obzira na nacionalni sastav brojnih političkih, kulturnih i drugih organizacija, prvo postigne osnovni dogovor o razvoju oblasti i zaštiti interesa njenih naroda, a da se potom to pitanje nametne u raspravi centralnim organima vlasti. Rešenja i primeri dobre prakse postoje, a čini se i dobra volja koja se pokazuje intencijom za saradnjom vlade Republike Srbije sa opštinskim vlastima u Novom Pazaru. U tom smislu trebalo bi nastaviti raspravu o autonomiji oblasti koja ne bi trebalo da se protegne u nedogled bez obzira na objektivne teškoće koje predstoje.

Geografski položaj Sandžaka, koji se prostire na teritoriji Srbije i Crne Gore, a graniči sa Albanijom i Bosnom i Hercegovinom revitalizuju ideje o statusu oblasti kao Evro-regije zasnovanoj na principima regionalne i prekogranične saradnje i otvorenosti granica kako za slobodno i nesmetano kretanje ljudi, tako i za ekonomsku, turističku i drugu saradnju i protok ideja. Uspešni primeri dobre prakse u vezi sa prekograničnom saradnjom doprinose, takođe, uspostavljanju mehanizama za očuvanje i unapređenje identiteta manjinskih etničkih zajednica koje na ovaj način uspostavljaju intenzivnije kulturne i ekonomske veze sa maticama.

Kojim putem će krenuti pitanje autonomije oblasti prvenstveno zavisi od volje njenih građana, bez obzira na etničko i ver-

sko poreklo. Utvrđivanje jasnih ciljeva koji govore u prilog stabilnog ekonomskog razvoja mikro i makro regije trebalo bi da doprinese ublažavanju nacionalnih ekskluzivizama i promociji građanskih vrednosti koje podrazumevaju jednakost svih ljudi. Izgradnja efikasnih državnih i regionalnih institucija i precizno definisanje njihovog položaja, nadležnosti i odnosa u predstojećoj ustavnoj reformi predstavljaju neophodnu i dugo očekivanu osnovu razvoja.

L i t e r a t u r a

- Bandžović Safet, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 1991.
- Balić Smail, *Das unbekannte Bosnien*, Wien, 1992.
- Begović Mehmed, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Beograd, 1938.
- Bojić Mehmedalija, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo, 2001.
- Bašić Goran, *Zaštita prava nacionalnih manjina u SRJ prema standardima Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope*, CAA, Beograd, 2002.
- Bašić Goran, *Demokratija i nacionalne manjine*, CIE, Beograd, 2002.
- Crnišanić Ramiz, *Rasprave*, Beograd, 1999.
- Devetak Silvo, *Pravica do različnosti*, Maribor, 1999.
- Esposito Džon, *Islamska pretnja*, Beograd, 1994.
- Gruda Rizah, *Nacionalno biće Bošnjaka Sandžaka*, Novi Pazar, 2002.
- Filipović Muhamed, *Jedno dugo, dugo putovanje uz Lim i oko Peštera, Svijetlost*, Sarajevo, 2002.
- Fira Aleksandar, *Enciklopedija ustavnog prava bivših jugoslovenskih zemalja, Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Tom IV, Novi Sad, 2002.
- Halbwachs Maurice, *Kolektivno i istorijsko pamćenje*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, Beograd, 1999.
- Jončić Koča, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 1962.

- Kanic Feliks, Srbija, zemlja i stanovništvo, Beograd, 1991.
- Kržišnik – Bukić Vera, Bosanski identitet, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
- Lakić Zoran, Partizanska autonomija Sandžaka, Podgorica, 1992.
- Mušović Ejup, Položaj Muslimana u Srbiji, u Položaj manjina u SRJ, ur. Miloš Macura, SANU, Beograd 1996.
- Prava i slobode u Sandžaku, I–V, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar, izdanja u periodu od 1995. do 1999.
- Pržić Ilija, Zaštita manjina, Beograd, 1933.
- Purivatra Atif, Nacionalni i politički razvoj Muslimana, Sarajevo, 1969.
- Raščanin Senko, Šerijatsko pravo i pozitivno zakonodavstvo u Kraljevini SHS – Kraljevini Jugoslavije (1918–1941), Novopazarski zbornik, br. 17. Novi Pazar, 1993.
- Regional Contact No. 10, The Foundation for International Understanding, Copenhagen & ECERS, Maribor, 1995.
- Regional Cooperation and European Integration – the Case of South east Europe in the Light of Nordic/Baltic Experiences, Regional Contact No. 16, ISCOMET, Maribor, 2002.
- Regionalism from Exclusion to Inclusion, Regional Contact No. 15 The Foundation for International Understanding, Copenhagen & ECERS, Maribor, 2001.
- Regionalism as a Means for promoting Democracy, Stability and Development with a Special Emphasis on the Black Sea Basin, Regional Contact No. 12. The Foundation for International Understanding, Copenhagen & ECERS, Maribor, 1997.
- Sandžak na putu autonomije, Vjeće kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca i Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Sarajevo, 1995.
- Sandžak dossier: Pljevlja i Priboj, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar, 1996.

Smith Anthony, The "Golden Age" and National Renewal, in Geoffrey Hosking, George Schöpflin (eds), *Myths and Nationhood*, London, 1997.

Tanasković Darko, *Islam i mi*, Beograd, 2000.

Transfrontier Regional Cooperation in the Space of Northern Adriatic, the Alps and the Panonian Plain (SNAAPP) in the Light of European Integration, Regional Contact No. 11, The Foundation for International Understanding, Copenhagen & ECERS, Maribor, 1996.

The Contribution of the Religious Communities to Peace and Reconciliation – The Case of the South Eastern European Region, Regional Contact No. 13, The Foundation for International Understanding, Copenhagen & ECERS, Maribor, 1998.

Šulce Hagen, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.

Željaskova Antonina, *Rasprostranenie na islama v zapadnobalkanskite zemi pod Osmanska vlast XV-XVIII vek*, Sofia, 1990.

Prilozi

Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca⁷¹

Član 12.

Ujemčiva je sloboda vere i savesti. Usvojene veroispovesti ravnopravne su pred zakonom i mogu svoj verozakon javno ispovedati.

Uživanje građanskih i političkih prava nezavisno je od ispovedanja vere. Niko se ne može osloboditi svojih građanskih i vojnih dužnosti i obaveza pozivajući se na propise svoje vere.

Usvajaju se one vere, koje su u ma kom delu Kraljevine već dobile zakonsko priznanje. Druge vere mogu biti priznate samo zakonom. Usvojene i priznate vere samostalno uređuju svoje unutrašnje verske poslove i upravljaju svojim zakladama i fondovima u granicama zakona.

Niko nije dužan da svoje versko svedočenje javno ispoveda. Niko nije dužan da sudeluje u verozakonim aktima, svečanostima, obredima i vežbama, osim kod državnih praznika i svečanosti ukoliko to odredi zakon za osobe, koje su podložne, očinskoj, tutorskoj i vojnoj vlasti.

Usvojene i priznate vere mogu održavati veze sa svojim vrhovnim verskim poglavarima i van granica države, ukoliko to tra-

71 Službene novine Kraljevine SHS, Br. 142 A, 1921.

že duhovni propisi pojedinih veroispovesti. Način, kako će se te veze održavati, regulisaće se zakonom.

Ukoliko su u državnom budžetu predviđeni za verozakone svrhe izdaci imaju se deliti među pojedine usvojene i priznate veroispovesti srazmerno broju njihovih vernih i stvarno dokazanoj potrebi.

Verski predstavnici ne smeju upotrebljavati svoju vlast preko verskih bogomolja ili preko napisa verskog karaktera ili inače pri vršenju svoje zvanične dužnosti u partijske svrhe.

Član 16.

Stav 5.

Sve škole moraju davati moralno vaspitanje i razvijati državljansku svest u duhu narodnog jedinstva i verske trpeljivosti.

Stav 7.

Verska nastava daje se po želji roditelja, odnosno, staralaca, podvojeno po veroispovestima, a u saglasnosti sa njihovim verskim načelima.

Stav 13.

Manjinama druge rase i jezika daje se osnovna nastava na njihovom materinskom jeziku pod pogodbama koje će propisati zakon.

Član 109.

Stav 3.

U porodičnim i naslednim poslovima Muslimana sude državni šerijatski sudovi.

Ustav Kraljevine Jugoslavije⁷²

Član 11.

Ujemčiva je sloboda vere i savesti. Usvojene veroispovesti ravnopravne su pred zakonom i mogu svoj verozakon javno ispovedati.

Uživanje građanskih i političkih prava nezavisno je od ispovedanja vere. Niko se ne može osloboditi svojih građanskih i vojnih dužnosti i obaveza pozivajući se na propise svoje vere.

Vere mogu biti priznate samo zakonom. Usvojene i priznate vere samostalno uređuju svoje unutrašnje verske poslove i upravljaju svojim zakladama i fondovima u granicama zakona.

Niko nije dužan da svoje versko svedočenje javno ispoveda. Niko nije dužan da sudeluje u verozakonim aktima, svečanostima, obredima i vežbama, osim kod državnih praznika i svečanosti ukoliko to odredi zakon za osobe, koje su podložne očinskoj, tutorskoj i vojnoj vlasti.

Usvojene i priznate vere mogu održavati veze sa svojim vrhovnim verskim poglavarima i van granica države, ukoliko to traže duhovni propisi pojedinih veroispovesti. Način, kako će se te veze održavati, regulisaće se zakonom.

Ukoliko su u državnom budžetu predviđeni za verozakone svrhe izdaci imaju se deliti među pojedine usvojene i priznate veroispovesti srazmerno broju njihovih vernih i stvarno dokazanoj potrebi.

Verski predstavnici ne smeju upotrebljavati svoju vlast preko verskih bogomolja ili preko napisa verskog karaktera ili inače pri vršenju svoje zvanične dužnosti u partijske svrhe.

72 Službene novine Kraljevine Jugoslavije, Br. 207–LXVI, 1931.

Isto tako nikom nije dopušteno da u bogomoljama ili prilikom verskih skupova i manifestacija uopšte vrši ma kakvu političku agitaciju.

Član 100.

Stav 4.

U porodičnim i naslednim poslovima muslimana sude šerijatske sudije.

Zakon o islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije⁷³

§ 1.

Svi muslimani u Kraljevini Jugoslaviji sačinjavaju jednu samostalnu Islamsku versku zajednicu, pod Reis-ul-ulemom kao vrhovnim verskim starešinom.

Islamska verska zajednica javno ispoveda i uči svoju islamsku veru, javno vrši svoje islamske verske dužnosti, i samostalno upravlja i uređuje svoje verske, versko-prosvetne i vakufske poslove.

§ 2.

Organi Islamske verske zajednice jesu:

- 1) Džematski medžlis, na čelu sa džematskim imamom;
- 2) Sresko vakufsko-mearifsko poverenstvo, na čelu sa šerijskim sudijom;
- 3) Muftistvo;
- 4) Ulema-medžlis u Sarajevu i Ulema-medžlis u Skoplju;
- 5) Vakufsko-mearifsko veće u Sarajevu i Vakufsko-mearifsko veće u Skoplju;
- 6) Vrhovno versko starešinstvo u Beogradu, sa Reis-ul-ulemom na čelu.

Sastav organa pomenutih u prethodnom stavu, kao i njihov delokrug i nadležnost, predvideće se Ustavom Islamske verske zajednice.

73 Službene novine Kraljevine Jugoslavije, Br. 29 – X, 1930.

§ 3.

Postupak za izbor Reis-ul-Uleme, članova Ulema-medžlisa i muftija propisaće se posebnim zakonom, u koliko nije predviđen odredbom § 21.

§ 4.

Reis-ul-Ulemu, članove Ulema-medžlisa i muftije postavlja Kralj ukazom, na predlog Ministra pravde, stavljen u saglasnosti sa Predsednikom Ministarskog saveta. Reis-ul-Ulema dobija ovlašćenje (menšuru) za vršenje verskih poslova od naročito sazvanog Saveta, koji se sastaje u Beogradu, a sačinjavaju ga: svi članovi oba Ulema-medžlisa, po tri izabrana člana oba Vakufsko-mearif-ska veća i svi članovi oba Vrhovna šerijatska suda.

§ 5.

Islamska verska zajednica samostalno upravlja i slobodno raspoláže verskom imovinom, vakufima (zadužbinama), u granicama ovoga Zakona i svoga Ustava, a pod vrhovnim nadzorom Države.

Nadležne islamske verske vlasti samostalno odlučuju o primanju vakufa (zadužbina) koji su namenjeni verskim ciljevima.

Islamska verska zajednica, koja po postupku o svom računovodstvu, koji će se Uredbom propisati, preko svojih nadležnih vlasti vrši kontrolu svojih prihoda i rashoda, podleže, prema odredbi drugog stava čl. 2. Zakona o glavnoj kontroli, vrhovnom nadzoru Glavne kontrole, u toliko što je Glavna kontrola ovlašćena da utrošak prihoda, prema ukazanoj potrebi, kontroliše pregledima, bilo na zahtev Ministra pravde ili samih nadležnih vlasti Islamske verske zajednice.

Imovina Islamske verske zajednice služi samo njenim verskim ciljevima, i ne može se ni pod kojim vidom od nje oduzimati ni na druge ciljeve upotrebljavati, osim slučaja eksproprijacije predviđene zakonom.

§ 6.

Islamska verska zajednica i pojedine ustanove predviđene njenim Ustavom pravna su lica, sposobna da po propisima zakona stiču i drže kako pokretna tako i nepokretna dobra i vrše sva prava koja im kao takvima pripadaju.

§ 7.

Islamsku versku zajednicu predstavlja pred Državom Reis-ul-Ulema ili njegov zamenik, a pojedina muftistva muftija ili njegov zamenik, odnosno gde ih nema, šerijatski sudija.

Imovinsko-pravne interese Islamske verske zajednice zastupaju pred državnim vlastima oni organi koje predvidi Ustav.

§ 8.

Za izvršenje nadležno izdatih, na zakonu osnovanih naređenja i punovažnih odluka sviju islamskih verskih vlasti i organa, sve državne i samoupravne vlasti daju, na zahtev nadležnih verskih vlasti, administrativnu pomoć.

§ 9.

Službena prepiska i amanetna pošta sviju islamskih verskih vlasti i organa oslobađa se plaćanja poštarine i telegrafske takse.

§ 10.

Sve državne vlasti koje po svojoj nadležnosti pokrenu krivični postupak protiv kojeg islamskog verskog službenika dužne su odmah da o tome izveste nadležno muftistvo, kao i o konačnoj odluci koju budu donele po tom predmetu.

§ 11.

Sva ona lica koja po nadležnom postavljenju vrše versku islamsku službu nisu obavezna vršiti lično one javne poslove koji su protivni njihovom verskom pozivu i ugledu.

§ 12.

Islamska verska zajednica podmiruje svoje potrebe:

- 1) prihodima svih verskih i vakufsko-mearifskih dobara i fondova;
- 2) verskim taksama;
- 3) naročitim razrezivanjem na prihode pojedinih samostalnih vakufa;
- 4) dobrovoljnim prilozima i vasijetima;
- 5) eventualnom pomoću političko-upravnih opština;
- 6) stalnom državnom pomoću iz § 23;
- 7) verskim prirezima iz § 14.

§ 13.

Za sve zvanične radnje verskih i vakufsko-mearifskih organa plaća se samo ona taksa koju propiše Vakufsko-mearifsko veće, posebnim pravilnikom odobrenim od Ministra pravde u sporazumu s Ministrom finansija. Ova taksa naplaćuje se u korist Islamske verske zajednice.

§ 14.

Prerez na neposredni porez koji plaćaju porezovnici islamske vere u Državi imaju pravo da raspišu Vakufsko-mearifsko veće, Sresko vakufsko-mearifsko poverenstvo i Džematski medžlis, i to samo ako prihodi u § 12, od 1–6, ne mogu pokriti rashode predviđene budžetom. Odluka o raspisu ovih prireza za unapred određeno vreme postaje punovažna kad je odobri Ministar finansija u sporazumu sa Ministrom pravde. To odobrenje nije potrebno za prireze do 10% na neposredni državni porez koje raspisuju džematski medžlisi po zaključku džematskog zbora donetom od 75% poreske snage u džematu. Za njihove odluke potrebno je samo odobrenje nadležnog Vakufsko-mearifskog veća.

§ 15.

Verske prireze prikupljaju organi državne poreske administracije, jednovremeno i u svemu po propisima za državne dažbine, i predaju ih u tromesečnim obrocima nadležnom verskom organu, koji je taj prerez propisao.

§ 16.

Svih javnih dažbina oslobađaju se zgrade namenjene službi božijoj i versko-prosvetnim i dobrotvornim ustanovama; dalje zavodi za verske potrebe; islamska groblja; domovi aktivnih verskih službenika koji su svojina Islamske verske zajednice, a namenjeni su za njihovo stanovanje; domovi islamskih verskih nadležstava; kulturno-istorijski spomenici; i dvorišta svih nabrojanih ustanova.

§ 17.

U svim državnim i privatnim školama islamska verska nauka predaje se u saglasnosti sa nadležnom islamskom verskom vlasti, a po odredbama Zakona o tim školama.

Učenici islamske vere ne mogu ni sarađivati ni prisustvovati ni kojoj svečanosti, bilo u školi, bilo van škole, koja nosi obeležje svečanosti isključivo druge vere.

Nastavne planove i programe za predavanja veronauke propisuje nadležni ministar, uzimajući u obzir potrebe verskog vaspitanja, po predlogu Ulema-medžlisa. Za udžbenike veronauke važiće propisi Zakona o udžbenicima. Za sve udžbenike daće Ulema-medžlis svoje odobrenje u pogledu njihove verske sadržine.

U državnim osnovnim školama veronauku mogu predavati kvalifikovani imami ili naročiti veroučitelji, u smislu propisa Zakona o narodnim školama. Gde, po zakonu ili inače, nije moguće da islamsku veronauku predaje imam ili veroučitelj, vršiće ovu nastavu učitelj te škole koji je islamske vere.

Veroučitelje imame u svima narodnim školama postavlja Ministar prosvete iz reda kandidata predloženih od nadležne verske vlasti. Veroučitelje u ostalim državnim srednjim i stručnim školama postavlja nadležni ministar između kandidata koji podnesu odobrenje nadležne verske vlasti da mogu predavati islamsku veronauku u srednjim školama. Sve veroučitelje premešta i razrešava dužnosti nadležni ministar, po odredbama školskih zakona.

§ 18.

Sve islamske verske autonomne škole stoje pod upravom i nadzorom nadležne verske vlasti. O osnivanju ovih škola rešava nadležna islamska verska vlast. Ona propisuje za njih nastavni plan

i program predavanja, i postavlja i razrešava njihove upravnike. Ministarstvo prosvete daje odobrenje za osnivanje ovih škola i za nastavni plan.

Nadležna islamska verska vlast stara se za naročitu spremu nastavnickog i vaspitačkog osoblja islamskih verskih autonomnih škola, postavlja ga i razrešava ga. Nadležni verski organi vode neposredni nadzor nad ovim školama i podnose o tome izveštaje i predloge o postavljanju i razrešavanju nastavnika i vaspitača Ulema-medžlisa. Vrhovni nadzor i nad ovim školama vodi Ministar prosvete.

§ 19.

Imame u državnim bolnicama, kaznenim i njima sličnim zavodima državnim ustanovama postavlja, na predlog Ulema-medžlisa, nadležni ministar.

§ 20.

U slučaju ako se osnuje državni šerijatsko-pravni odnosno islamski verski fakultet ili druga kakva državna visoka škola u rangu fakulteta, Vrhovno versko starešinstvo nastojavaće i starati se da predavanja na tom fakultetu odnosno visokoj verskoj školi budu u saglasnosti sa naukom islamske vere. U slučajevima osvedočene nesaglasnosti, preduzima kod Ministra prosvete potrebne mere da se one otklone.

Profesori i docenti pomenutog u prethodnom stavu fakulteta, koji se biraju po Zakonu o univerzitetima, postavljaće se, pošto se prethodno utvrdi i verska podobnost kandidata ocenom Ulema-medžlisa.

Prelazna i završna naređenja

§ 21.

Na dan kad ovaj Zakon stupi na snagu stavljaju se na raspoloženje Reis-ul-Ulema za Bosnu i Hercegovinu, Vrhovni muftija za Srbiju i Crnu Goru, svi članovi Ulema-medžlisa i Vrhovnog muftistva kao i sve muftije pomenutih područja.

Ukazom Kraljevim, na predlog Ministra pravde stavljen u saglasnosti sa Pretsednikom Ministarskog saveta, nastaviće se prvi Reis-ul-Ulema u Beogradu, četiri člana Ulema-medžlisa sa sedištem u Sarajevu i četiri člana Ulema-medžlisa sa sedištem u Skoplju, kao i devet muftija, kojima će Ministar pravde odrediti službeno mesto. Sedišta i teritorijalnu nadležnost muftistava odrediće Ustav Islamske verske zajednice.

U koliko se mesta pomenuta u prethodnom stavu ne popune iz reda dosadašnjih službenika, koji se ovim zakonom stavljaju na raspoloženje, biće ovi službenici, u roku od tri meseca od dana stupanja ovog zakona na snagu, stavljeni u penziju, odnosno otpušteni iz službe, po postojećim zakonskim propisima.

§ 22.

Ustav Islamske verske zajednice doneće na zajedničkoj sednici, pod predsedništvom Reis-ul-Uleme, svi članovi oba Ulema-medžlisa, sve muftije i svi članovi oba Vrhovna šerijatska suda. Ministar pravde će pravilnikom propisati način rada ove sednice.

Ustav Islamske verske zajednice predložiće se Ministru pravde, koji će ga, pošto ga usvoji, podneti Kralju na ozakonjenje.

§ 23.

Pri prevođenju islamskih verskih nadležstava, ustanova i lica sa državnog budžeta na budžet Islamske verske zajednice, Ured-

bom Ministra pravde i Ministra finansija utvrdiće se koju će pomoć iz državnih sredstava Islamska verska zajednica stalno po državnom budžetu primati. Pri utvrđivanju ove državne pomoći uzeće se u obzir oni dosadašnji rashodi po Finansijskom zakonu i državnom budžrtu za 1929/30 god. koji se odnose na ona islamska verska nadležstva, ustanove i lica koji prelaze s državnog budžeta na budžet Islamske verske zajednice, i iznosi t.zv. bira u Srbiji zagarantovanog tadašnjim zakonom, kao i sume potrebne za pokriće svih ličnih i materijalnih rashoda Vrhovnog verskog starešinstva u Beogradu i Ulema-medžlisa u Skoplju.

§ 24.

Islamski verski prirez koji je po dosadašnjim zakonskim propisima naplaćivan u Bosni i Hercegovini naplaćivaće se i dalje, sve dok se ne propiše novi prirez u smislu odredbe § 14 ovog Zakona, i trošiće se za iste potrebe za koje se upotrebljavao i do sada.

§ 25.

Ovlašćuje se Ministar pravde da Uredbom propiše sve pobliže odredbe potrebne za izvršenje ovog Zakona, vodeći računa o predlozima Vrhovnog verskog starešinstva.

§ 26.

Ovim Zakonom i Ustavom Islamske verske zajednice predviđena organizacija ima se izvesti najdalje u roku od jedne godine, računajući od dana stupanja na snagu Ustava Islamske verske zajednice.

Po stupanju na snagu ovog Zakona prestaje važiti zakon o „Štatutu za autonomnu upravu islamskih verskih i vakufsko-me-

rifskih poslova u Bosni i Hercegovini” od 15. aprila 1909. godine, kao i svi drugi zakoni, uredbe i propisi i predmeti ovog Zakona.

Sve poslove koje su vršile dosadašnje vakufsko-mearifske i ostale vlasti, osim vlasti pomenutih u § 21, stav drugi, vršiće do donošenja Ustava Islamske verske zajednice i do organizacije novih vlasti, naročita poverenstva koja će Ministar pravde postaviti. Za vlasti pomenute u § 21, stav drugi, kao i za poverenstva propisace, do donošenja Ustava Islamske verske zajednice, Ministar pravde Uredbom nadležnost i krug rada.

§ 27.

Ovaj Zakon stupa u život i dobija obaveznu snagu kada se obnaroduje u „Službenim novinama”.

Br. 10.580. Z-92

31. januara 1930. godine, Beograd

Zakon o uređenju šerijatskih sudova i o šerijatskim sudijama⁷⁴

PRVI ODSEK Šerijatski sudovi

§ 1.

U porodičnim i naslednim predmetima muslimana kao i u predmetima islamskih vakufa vrše sudsku vlast u prvom stepenu posebna odeljenja sreskih sudova, kojima je naslov „sreski šerijatski sud” a u drugom poslednjem stepenu posebna odeljenja apelacionih sudova kojima je naslov „vrhovni šerijatski sud”.

§ 2.

Predmeti, koji po § 1. spadaju u nadležnost šerijatskih sudova su:

- 1) predmeti bračnog prava, ako su muž i žena islamske vere ili ako je brak sklopljen pred šerijatskim sudom odnosno pred licem ovlašćenim od šerijatskog suda, i to bez razlike da li se tiču imovinsko-pravnih ili drugih pitanja iz bračnog odnosa;
- 2) u istom opsegu svi predmeti, koji se odnose na prava i dužnosti između roditelja i dece; u ove se broje i sporovi o tome, da li je dete u zakonitom braku rođeno;
- 3) raspravljanje i deoba zaostavština muslimana;

74 Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Br. 73 - XXIX, 1929.

- 4) tužbe, koje se tiču zaostavština, u koliko su posredi pitanja prava nasleđa i valjanosti odredbe učinjene za slučaj smrti;
- 5) postavljanje staratelja maloletnim muslimanima i stavljanje punoletnih muslimana pod starateljstvo kao i ukidanje starateljstva i proglašavanje maloletnih muslimana punoletnim;
- 6) proglašavanje muslimanskih lica umrlim, i
- 7) svi sporovi koji se odnose na prava i dužnosti, što se osnivaju na vakufskom svojstvu jednog imanja, koliko nije vakufsko svojstvo samo sporno, kao i sporovi o tome, da li je po šerijatsko-pravnim propisima naredbom poslednje volje ili pravnim poslom među živima zasnovan vakuf.

Sreski šerijatski sudovi ovlašćeni su i na to, da overavaju potpise muslimanskih lica.

§ 3.

Kod svakog sreskog suda, u čijem području živi najmanje 5.000 muslimana, postaviće se posebno odeljenje kao sreski šerijatski sud. Ministar pravde propisaće Uredbom, pod koji će sreski šerijatski sud spadati srezovi u čijim područjima živi manje od 5.000 muslimana.

Vrhovni šerijatski sudovi postaviće se kao posebna odeljenja apelacionih sudova u Sarajevu i Skoplju. Mesnu nadležnost ovih vrhovnih šerijatskih sudova odrediće Ministar pravde Uredbom.

§ 4.

U šerijatskim sudovima prvog i drugog stepena vrše sudsku vlast državne šerijatske sudije. Šerijatske sudije mogu valjano vršiti svoju sudsku vlast samo uz muraselu nadležnog vrhovnog verskog poglavice.

§ 5.

Šerijatski sudovi izriču presude u ime Njegovog Veličanstva Kralja.

§ 6.

Sreski i vrhovni šerijatski sudovi moraju imati svoj posebni delovodni protokol, svoje posebne registre i svoj posebni pečat.

§ 7.

U svakom sreskom šerijatskom sudu mora biti najmanje jedan šerijatski sudija i potreban broj šerijatskih sudijskih pomoćnika.

O tome koliko šerijatskih sudija i šerijatskih sudijskih pomoćnika treba pojedinom sreskom sudu, određuje Ministar pravde. Potrebno administrativno i služiteljsko osoblje određuje za šerijatski sud starešina sreskog suda iz osoblja sreskog suda.

§ 8.

U sreskom šerijatskom sudu vrši sudsku vlast šerijatski sudija pojedinac.

§ 9.

Suđenje u sreskom šerijatskom sudu je javno. Sud može isključiti javnost kad to zahtevaju obziri javnog reda ili javnog morala.

§ 10.

Šerijatski sudija, a kad ih ima više, po rangju najstariji, određuje posao osoblju u sreskom šerijatskom sudu i stara se o tome, da se poslovi u tom odeljenju sreskog suda uredno otpravljaju. On vodi prepisku, koliko se ona odnosi na predmete, koji spadaju u nadležnost šerijatskog suda.

Starešina sreskog suda vodi nadzor nad celokupnim radom i osobljem ovog posebnog odeljenja. On može prema potrebi osoblju ovog odeljenja narediti još i poslove koji ne spadaju u nadležnost šerijatskog suda, ako se pokaže da osoblje šerijatskog suda nije toliko zaposleno koliko ostalo osoblje sreskog suda. On vodi prepisku u administrativnim predmetima i za sreski šerijatski sud.

§ 11.

U svakom vrhovnom šerijatskom sudu moraju biti najmanje tri vrhovne šerijatske sudije i potrebni broj šerijatskih sudijskih pomoćnika.

Broj vrhovnih šerijatskih sudija i šerijatskih sudijskih pomoćnika kod vrhovnog šerijatskog suda određuje Ministar pravde. Potrebno administrativno i služiteljsko osoblje određuje za vrhovni šerijatski sud Predsednik apelacionog suda iz osoblja apelacionog suda.

§ 12.

U pogledu uprave vrhovnog šerijatskog suda kao posebnog odeljenja apelacionog suda pripadaju po rangu najstarijem vrhovnom šerijatskom sudiji i Predsedniku apelacionog suda ista prava i iste dužnosti, koje daju propisi § 10. najstarijem šerijatskom sudiji i starešini sreskog suda u pogledu uprave sreskog šerijatskog suda kao posebnog odeljenja sreskog suda.

§ 13.

Vrhovni šerijatski sud razmatra i rešava u drugom i poslednjem stepenu žalbe uložene protiv presuda i drugih odluka sreskog šerijatskog suda.

§ 14.

Protiv svake odluke sreskog šerijatskog suda može nezadovoljna strana uložiti žalbu vrhovnom šerijatskom sudu. Žalbu treba predati u roku od dve nedelje, računajući od dana kada je odluka dostavljena stranci. Žalbu treba predati kod sreskog šerijatskog suda pismeno ili usmeno u zapisnik, a sud će žalbu sa odnosnim spisima predložiti vrhovnom šerijatskom sudu.

§ 15.

Vrhovni šerijatski sud donosi svoje odluke u nejavnoj sednici na osnovu spisa prvostepenog postupka i eventualnih nadopuna pribavljenih preko sreskog šerijatskog suda.

O važnim verskim pitanjima može vrhovni šerijatski sud zahtevati mišljenje nadležnog vrhovnog verskog poglavice.

§ 16.

Vrhovni šerijatski sud odlučuje u veću od tri sudije, i to većinom glasova. U sednicama veća mora učestvovati i zapisničar.

Na traženje po rangju najstarijeg vrhovnog šerijatskog sudije ili samog veća vrhovnog šerijatskog suda određuje Predsednik apelacionog suda jednog sudiju apelacionog suda u sednicu veća da dade svoje mišljenje o pitanjima opštega prava.

Ako u vrhovnom šerijatskom sudu bilo iz kojeg razloga, nema dovoljno vrhovnih šerijatskih sudija, da bi se moglo sastaviti veće, određuje Predsednik apelacionog suda za sednicu šerijatskog sudiju iz mesnog sreskog šerijatskog suda. U veću samo jedan član može biti zamenjen sreskim šerijatskim sudijama.

§ 17.

Sednicama veća predsedava po rangju najstariji član veća. On rukovodi sva dela u njima. Kad nađe za potrebno, sme čla-

novima veća davati izvesne predmete na razmatranje i da o njima na sednici referišu.

§ 18.

O sednicama veća vodi se zapisnik, u kojem se beleži tok sednice, odluke donešene po većini glasova kao i odvojena mišljenja. Zapisnik potpisuje predsedatelj veća i zapisničar.

Otpravci odluka vrhovnog šerijatskog suda izlaze pod potpisom predsedavajućeg sudije.

§ 19.

Naredbe za pripremanje i dostavljanje odluka daje predsedatelj veća sam ili član veća, kog on za to odredi.

§ 20.

Presude i druge odluke šerijatskih sudova izvršavaće nadležni redovni građanski sud ili, gde izvršenje odluka sudova spada u nadležnost koje druge vlasti, nadležna izvršna vlast držaće se pri tome zakonskih propisa, koji vrede za izvršenje odkula redovnih građanskih sudova.

Izvršivost odluke potvrđuje onaj sreski šerijatski sud, koji je dotičnu odluku u prvom stepenu doneo. Odluku, na kojoj ima potvrda nadležnog sreskog šerijatskog suda, da je izvršna, mora nadležni građanski sud, odnosno nadležna izvršna vlast izvršiti ne ispitujući samu odluku.

§ 21.

Šerijatski sud može protiv lica, koje se pri njegovom zvaničnom radu nasuprot opomene nepristojno ponaša, izreći novčanu kaznu do 400 dinara ili kaznu zatvora do osam dana. Protiv takove odluke sreskog šerijatskog suda može se dotično lice žaliti vrhovnom šerijatskom sudu. Žalba nema odgodne moći.

Kaznu zbog narušenja reda, koju šerijatski sud izriče, izvršuje sreski sud.

§ 22.

Šerijatski sudija je isključen u stvarima:

- 1) u kojima je on stranka ili u kojima je on prema jednoj stranci verovnik ili dužnik;
- 2) svoje žene, i ako je brak razveden, ili svoje zaručnice;
- 3) onih lica, s kojima je u srodstvu: po krvi u pravoj liniji ma do kojeg stepena, u pobočnoj liniji do četvrtog, a po tazbini do drugog stepena i ako brak više ne postoji;
- 4) u kojima je jedna stranka njegov poočim, pomajka, hranilac ili hranjenik;
- 5) u kojima je bio ili je još punomoćnik ili poslovođa ili staralac ili staranik;
- 6) u kojima je kao sudija nižeg ili izabranog suda doneo odluku, ili inače o spornoj stvari dao svoje pravno mišljenje;
- 7) u kojima je punomoćnik stranke s njim srodan po krvi u pravoj liniji, a po tazbini do drugog stepena, ili mu je rođeni brat.

§ 23.

Kad postoji jedan od razloga isključenja navedenih u § 22., sudija mora o tome izvestiti ona lica, koja imaju da odlučuju o izuzeću (§ 24.), i kad ne bi stranka sama zahtevala da se on izuzme.

Svaka stranka može tražiti da se šerijatski sudija izuzme od poslovanja u predmetu iz svih razloga navedenih u § 22. kao i onda ako inače ima dovoljnih razloga da se sumnja u njegovu nepristrasnost.

§ 24.

O izuzeću sudije sreskog šerijatskog suda odlučuje po rangju najstariji sudija sreskog šerijatskog suda, a ako se izuzme on sam ili se izuzimaju sve sudije sreskog šerijatskog suda, odlučuje o izuzeću vrhovni šerijatski sud. Vrhovni šerijatski sud odrediće koji drugi sreski šerijatski sud za rešenje predmeta, koji se usled uvažnja isključenja ili izuzeća ne može rešiti kod sreskog šerijatskog suda, čije su sudije isključeni ili izuzeti. O izuzeću člana vrhovnog šerijatskog suda odlučuje po rangju najstariji vrhovni šerijatski sudija, a ako se on izuzme Predsednik apelacionog suda.

§ 25.

Sve sukobe o nadležnosti između sreskih šerijatskih sudova podređenih istom vrhovnom šerijatskom sudu rešava taj vrhovni šerijatski sud, a sukobe između sreskih šerijatskih sudova iz područja raznih vrhovnih šerijatskih sudova kao i između vrhovnih šerijatskih sudova, Kasacioni Sud. Tako isto rešava Kasacioni Sud sukobe između šerijatskih i redovnih građanskih sudova kao što i sukobe između šerijatskih sudova i upravnih vlasti.

§ 26.

Propisi Zakona o uređenju redovnih sudova za Kraljevinu Srbija, Hrvata i Slovenaca od 18. januara 1929. godine o davanju pravne pomoći (§ 3.), o sudskom odmoru i odsustvu radi odmora (§§ 92.-95.) i o sudskoj upravi i pravu nadzora (§§ 96.-101.) vrede i ovde sa sledećim izmenama:

- 1) poslovanje sreskih šerijatskih sudova pregledaće povremeno prema uputstvima Ministarstva pravde jedan član vrhovnog šerijatskog suda, koga odredi Predsednik apelacionog suda, ali i predsednicizbornih sudova dužni su prilikom pregledavanja sreskih sudova pregledati i sreske šerijatske sudove;

- 2) pravo koje § 100. Zakona o uređenju redovnih sudova daje Kasacionom Sudu pripada u pogledu rada sreskih šerijatskih sudova i vrhovnom šerijatskom sudu.

§ 27.

Ministar pravde propisaće pravilnikom pobliže propise o načinu rada kod sreskih i vrhovnih šerijatskih sudova.

DRUGI ODSEK

Šerijatske sudije

§ 28.

Šerijatski sudija može biti svaki državljanin Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca islamske vere, koji je redovno svršio pravni fakultet sa šerijatskim kursom na njemu ili šerijatsku sudijsku školu, položio šerijatski sudijski ispit, ima 26 godina života i ispunjava opšte zakonske uslove za državnu službu.

Ženska lica ne mogu biti šerijatske sudije.

§ 29.

Za sudiju sreskog šerijatskog suda može biti postavljen onaj, koji je posle šerijatskog sudijskog ispita proveo u šerijatskom sudu, ako je sa fakultetskom spremom najmanje jednu godinu, a inače najmanje dve godine a za vrhovnog šerijatskog sudiju onaj, koji je služio kao sreski šerijatski sudija sa fakultetskom spremom najmanje pet, a inače najmanje osam godina.

§ 30.

Šerijatske sudije postavlja Kralj na predlog Ministra pravde.

Propisi članova 6. i 7. Zakona o sudijama redovnih sudova od 8. januara 1929. godine vrede i ovde.

§ 31.

Pravo na polaganje šerijatskog sudijskog ispita ima svaki onaj, koji uz druge zakonske uslove za državnu službu još dokaže, da je po svršetku pravnog fakulteta sa šerijatskim kursom na njemu ili šerijatske sudijske škole služio tri godine u sreskom šerijatskom sudu ili dve godine u sreskom šerijatskom sudu i jednu godinu u vrhovnom šerijatskom sudu.

§ 32.

Šerijatski sudijski ispit polaže se kod vrhovnog šerijatskog suda onog područja, u kojem je kandidat u vežbi ili je u poslednje vreme bio u vežbi. Molbe za polaganje ispita podnose se uz dokaze o uslovima za ispit vrhovnom šerijatskom sudu preko ovog šerijatskog suda, kod kojeg je kandidat vršio poslednju vežbu.

§ 33.

Ispitna komisija se sastoji od dvojice sudija vrhovnog šerijatskog suda i jednog sudije apelacionog suda. Sudije vrhovnog šerijatskog suda učestvovalaće naizmenice u ispitnoj komisiji, a člana iz reda sudija apelacionog suda i njegove zamenike postavlja Ministar pravde na kraju svake godine za narednu godinu.

Ispitnoj komisiji predsedava po rangu najstariji vrhovni šerijatski sudija.

§ 34.

Ispit je pismeni i usmen. Usmeni je ispit javan.

Sudija apelacionog suda, koji učestvuje u ispitnoj komisiji, piće kandidata o uređenju kancelarijske službe i o opštem građan-

skom, krivičnom i javnom pravu, koliko je poznavanje tog prava potrebno za službu šerijatskog sudije.

Kandidat je položio ispit, ako za to glasa većina članova odbora.

Glasanje je tajno.

Ocene su „položio” ili „nije položio”.

Ako je ocena „položio”, komisija može, ako se svi članovi saglase, dati ocenu „vrlo dobro” ili „odlično” položio.

Kandidat koji nije položio ispit može ga polagati posle šest meseci.

Ko i po drugi put ne položi ispit, može ga polagati još samo jedanput, i to po isteku jedne godine od dana drugog ispita.

§ 35.

Bliže odredbe o vršenju šerijatske sudijske vežbe i o polaganju šerijatskog sudijskog ispita propisaće Ministar pravde pravilnikom. Istim pravilnikom propisaće se honorar članovima ispitne komisije i zapisničaru.

§ 36.

Propisi Zakona o sudijama redovnih sudova od 8. januara 1929. godine o postavljanju sudija, o položaju sudija, o odgovornosti sudija i o pravu nadzora (Glava III. do uključivo Glave VI. čl. 13 do 46.), zatim o odsustvu i o rangju sudija (Glave VIII. i IX. čl. 52. i 53.) vrede i ovde sa izmenom, da će u disciplinskom sudu apelacionog suda stupiti u slučaju, ako se disciplinski postupak vodi protiv kojeg šerijatskog sudije, mesto jednog člana sudije apelacionog suda kao član jedan vrhovni šerijatski sudija. Koji će od članova sudija apelacionog suda u takvom slučaju odstupiti, odlučuje kocka.

Član disciplinskog suda i njegov zamenik iz reda vrhovnih šerijatskih sudija postavljaju se na način, koji je propisan u čl. 31 stav I. Zakona o sudijama redovnih sudova.

§ 37.

Šerijatske sudije sreskih šerijatskih sudova sa fakultetskom spremom imaju rang, položajnu platu i ostale prinadležnosti kao i sudije redovnih sreskih sudova; ostali postavljaju se sa VII. grupom I. kategorije po Zakonu o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda od 31. jula 1923. godine, a unapređuju se u VI. grupu posle 5 godina od postavljenja, a u V. grupu posle 5 godina od ovog unapređenja, a u IV. grupu posle 5 godina od ovog unapređenja, i to sa položajnom platom i stanarinom tih grupa. Pored toga primaju sudijski dodatak jednaki kao i sudije redovnih sreskih sudova, a lične i porodične dodatke prema naređenjima, koja važe za ostale činovnike.

Vrhovne šerijatske sudije imaju platu i ostale prinadležnosti kao i sudije apelacionih sudova.

TREĆI ODSEK

Šerijatski sudijski pomoćnici

§ 38.

Šerijatski sudijski pomoćnici su: pripravnici i sekretari.

Za pripravnike se mogu postaviti samo ona lica, koja su svršila pravni fakultet sa šerijatskim kursom na njemu ili šerijatsku sudijsku školu i položila za te škole propisane ispite, a za sekretare lica koja su položila još i šerijatski sudijski ispit.

§ 39.

Pripravnici mogu se poveravati poslovi zapisničara, a sekretarima kao i pripravnici, koji su položili šerijatski sudijski ispit, još i samostalno vršenje pojedinih poslova kao i zamenjivanje sreskih šerijatskih sudija.

§ 40.

Pripravnike i sekretare postavlja Ministar pravde.

Pripravnici sa fakultetskom spremom imaju položajnu platu i ostale prinadležnosti činovnika IX. grupe I. kategorije, a po navršetku pet godina službe na tom položaju unapređuju se u VII. grupu; pripravnici sa šerijatskom sudijskom školom imaju prinadležnosti pripravnika činovnika druge kategorije, a sekretari s tom spremom, položajnu platu i prinadležnosti činovnika IX. grupe, I. kategorije, a po navršetku tri godine službe na tom položaju, platu i ostale prinadležnosti VIII. grupe, I kategorije. Pored toga pripada im naročiti sudijski dodatak, i to jednako kao i pripravnicima i sekretarima redovnih sudova.

ČETVRTI ODSEK

Prelazna i završna naređenja

§ 41.

Dok se za područje Bosne i Hercegovine ne ustanovi apelacioni sud, ostaće vrhovni šerijatski sud u Sarajevu kao posebno odeljenje Vrhovnog Suda u Sarajevu.

§ 42.

Do uređenja jednog kasacionog suda za celu zemlju, rešavaće sukobe između šerijatskih sudova i redovnih sudova ili drugih vlasti u istom pravnom području veća pomenuta u stavu prvom §-a 104. Zakona o uređenju redovnih sudova od 18. januara 1929. godine, a sukobe između šerijatskih sudova raznih pravnih područja ili između šerijatskih sudova i redovnih sudova ili drugih vlasti izuzevši vojne vlasti, raznih pravnih područja veća pomenuta u drugom stavu §-a 104. Zakona o uređenju redovnih sudova.

§ 43.

Dok se u Srbiji i Crnoj Gori ne ustanove sreski sudovi, postaviće se za ova područja sreski šerijatski sudovi u mestima, gde danas postoje sreska muftijstva.

§ 44.

U cilju uređenja šerijatskih sudova na području Vrhovnog Šerijatskog suda u Skoplju (§ 3. od. 2.) ovlašćuje se Ministar pravde:

- 1) da za vreme od pet godina, računajući od dana kad ovaj zakon dobije obaveznu snagu, može za ovo područje postavljati za šerijatske sudije i lica koja nemaju kvalifikaciju propisanu ovim zakonom, ali imaju svedodžbu o svršenim teološkim naukama, i to prvenstveno između sadašnjih muftija. Ali će se ta lica morati obavezati, da za tri godine, računajući od dana postavljenja, polože propisani šerijatski sudski ispit. Od ovog ispita oslobađaju se sadanje muftije koji budu postavljeni za šerijatske sudije, a imaju najmanje deset godina efektivne službe ili koji su do dana stupanja na snagu ovog zakona položili stručni ispit za ovu struku po propisima Zakona o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda.

Svim ovim šerijatskim sudijama odrediće Ministar pravde kategoriju i grupu kao i sudijske dodatke po ovom zakonu.

- 2) da za isto vreme može šerijatsko-sudijskim pripravnicima na području Vrhovnog Šerijatskog suda u Skoplju skratiti do dve godine vežbu, koja je po § 31. propisana za polaganje šerijatskog sudijskog ispita.

§ 45.

Dok se ne donese zakon o muslimanskoj verskoj zajednici i u njemu predviđeni verski ustav, sreski šerijatski sudovi u Južnoj Sr-

biji i Crnoj Gori vršiće pored dužnosti po ovom zakonu i sve ostale dužnosti dosadašnjih muftijstava.

§ 46.

Prevođenje šerijatskih sudija, koje se zateku u šerijatskim sudovima u Bosni i Hercegovini vršiće se prema propisima čl. 54. Zakona o sudijama redovnih sudova od 8. januara 1929. godine sa izmenom, da se na ime pripremljene službe odbija pet godina ukoliko se po tim propisima ne odbija kraći rok.

Šerijatske sudije kao i muftije postavljene za šerijatske sudije, koji su se na dan stupanja na snagu ovog Zakona zatekli u višoj grupi i sa većim dodacima nego što im pripada po ovome zakonu zadržavaju dosadanju grupu i dosadanje dodatke.

§ 47.

Krediti predviđeni u budžetu Ministarstva Vera za lične i stvarne izdatke sreskih muftijstava i muftija u Južnoj Srbiji i Crnoj Gori stavljaju se danom stupanja na snagu Zakona na raspoloženje Ministarstvu Pravde za lične i stvarne izdatke novih šerijatskih sudova.

§ 48.

Za lične i stvarne izdatke potrebne za provođenje ovog zakona, koliko nisu pokriveni kreditima predviđenim u budžetu Ministarstva Pravde za lične potrebe šerijatskih sudija i kreditima pomenutim u § 47. upotrebiće se krediti iz partije 74. a. predviđeni za provođenje u život sudskih zakona.

§ 49.

Ovaj Zakon stupa u život kad se obnaroduje u „Službenim novinama” a dobija obaveznu snagu za područje Bosne i Hercegovine na dan 1. aprila 1929. godine, a za ostala područja pome-

nuta u ovome zakonu po isteku šest meseci od dana obnarodovanja ovog zakona, osim što će propisi § 26. dobiti obaveznu snagu kada stane na snagu ceo zakon o uređenju redovnih sudova od 18. januara 1929. godine.

Na području Vrhovnog Šerijatskog suda u Skoplju predaće se svi oni predmeti, o kojima još nije donesena konačna odluka u prvom stepenu novim šerijatskim sudovima prvog stepena.

Broj 23182.

Rezolucija o osnivanju Zemaljskog Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS)⁷⁵

1. U teškoj i neravnopravnoj borbi koju narodi Jugoslavije vode protiv okupatora i njegovih mnogobrojnih slugu i izdajnika, počev od Nedića, Pećanca, Ljotića pa sve do Draže Mihailovića i njegovih četničkih bandi – stvorena je iz krvi, života, patnji narodnih boraca i naših naroda, slavna junačka narodno-oslobodilačka vojska Jugoslavije, koja je pod mudrim rukovodstvom Vrhovnog štaba i njegovog komandanta proslavljenog vojskovođe druga Tita, uspjela da se održi i da izraste u silnu i nepobedivu snagu, koja predstavlja ne samo za domaće izdajnike već i za hitlerovske nemačke okupatore. Narodno-oslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije jesu jedina zaista oslobodilačka oružana snaga u našoj zemlji koja se bori za narodnu slobodu i ona je jedina u stanju da sa uspjehom pobjedonosno okonča narodno-oslobodilačku borbu. Izjavljujemo da u Jugoslaviji ne postoji ni jedna druga oružana formacija koja se bori protiv okupatora, i da razne oružane formacije i bande pod raznim demagoškim firmama i imenima, u stvari su samo agenture fašističkog okupatora i oruđa domaćih izdajnika u njihovoj prljavoj protivnarodnoj raboti.
2. Skupština predstavnika naroda Sandžaka, potvrđuje da je jedino političko rukovodstvo narodnooslobodilačke borbe, jedini pravi predstavnik naroda Jugoslavije – Antifaši-

75 ASRS ZAVNOS br. 6(43)

stičko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije. Jugoslaviju narodnog ustanka, Jugoslaviju bratstva i jedinstva njenih naroda, Jugoslaviju herojske narodnooslobodilačke borbe mogu predstavljati samo oni ljudi i ona tijela koja su izrasla iz naše krvave i junačke borbe, koja je zaista oličenje demokratskih i slobodoljubivih težnji naših naroda – a to je AVNOJ i niko više.

Izjavljujemo da Jugoslovenska izbjeglička vlada nema nikakva prava ni da predstavlja ni da zastupa narod Sandžaka, jer ona preko svoga ministra vojnog generala – bratoubice Draže Mihailovića sarađuje sa okupatorom. Ona je otpočela bratoubilački rat u našoj zemlji i vodi borbu protiv naroda i njegovih oslobodilačkih težnji. Skupština smatra da takvoj vladi, koja je preko ovog vojnog ministra počinila mnoge zločine nad narodima Jugoslavije, koja je učinila sve i danas čini sve da uz pomoć okupatora, u krvi narodnoj uguši ovu svetu i pravednu oslobodilačku borbu naših naroda – nema mjesta u našoj zemlji. Narod koji je podnio krvave žrtve u borbi za svoju slobodu neće nikada dozvoliti da plodove njegove borbe ugrabe izdajnici njegove domovine. Skupština traži da svi krivci sramne kapitulacije, kao i pomagači okupatora budu izvedeni pred narodni sud gdje će odgovarati za svoje zločine i svoje izdaje.

3. Narod Sandžaka prati sa beskrajnim poverenjem i divljenjem herojsku borbu bratskih naroda Sovjetskog saveza, koji stoji na čelu današnjeg oslobodilačkog rata, i on sa velikim oduševljenjem pozdravlja pobjednički marš Crvene armije jer zna da ona nosi smrt fašizmu i slobodu ne samo svojoj velikoj otadžbini, već slobodu i našem narodu i svim porobljenim narodima Evrope. Narod Sandžaka pozdravlja pobjede velikih saveznika Engleske i Amerike nad neprijateljem malih naroda i krv-

nikom čovječanstva – fašizmom.

Skupština pozdravlja zaključke istorijske konferencije u Moskvi, uvjereni da će oni ubrzati pobjedu nad fašizmom i omogućiti stvaranje slobodnih nezavisnih država, bez ičijeg mješanja sa strane, ostavljajući danas porobljenim narodima da sami sutra, po svojoj volji uređuju svoje države. Skupština takođe, pozdravlja donošenje deklaracije o odgovornosti ratnih zločinaca, uvjereni da će pravedna kazna dostići ne samo hitlerovske fašističke zlikovce, već i njihove sluge – domaće izdajnike.

4. Skupština izjavljuje da će narod Sandžaka učiniti sve, u zajednici sa narodom ostalih pokrajina naše domovine, da se ne povrate protivnarodni režimi bivše Jugoslavije, da se ne povrati i ne povampiri Jugoslavija nacionalnog ugnjetavanja i narodnog bespravlja, Jugoslavija terora, korupcije i pljačke. Narod Sandžaka neće dozvoliti da se povrati stari državni i opštinski izdajnički aparat, koji je u Jugoslaviji služio svim nenarodnim režimima, a posle kapitulacije postao poslušno oruđe i oslonac fašističkog okupatora. Razbijajući stari aparat, kao oruđe i oslonac okupatora, narod je u jeku narodno-oslobodilačke borbe stvorio nove organe vlasti – narodnooslobodilačke odbore, koji su se pokazali kao organi prave narodne demokratske vlasti, i koji najbolje odgovaraju potrebama i interesima naroda i njegovim demokratskim težnjama.
5. Skupština smatra da samo Jugoslavija, uređena na demokratskoj federativnoj osnovi odgovara potrebama i interesima naroda Jugoslavije, i da samo takva Jugoslavija u kojoj neće biti ni jedan narod, ni jedna pokrajina i oblast predmet ugnjetavanja i tlačenja, samo takva Jugoslavija, moći će ujediniti naše narode u jednu tajnu i svesnu državnu zajednicu, u kojoj će i Sandžak zauzeti ravnoprav-

no mesto među ostalim pokrajinama Jugoslavije. Skupština upućuje svoje plamene i bratske borbene pozdrave zemaljskim antifašističkim vijećima hrvatskog, slovenačkog i crnogorskog naroda, sa kojima danas narod Sandžaka učestvuje rame uz rame u ovom oslobodilačkom ratu, stvarajući temelje buduće slobodne, narodne, demokratske federativne Jugoslavije.

6. Radi mobilisanja i okupljanja svih narodnih snaga i ujedinjenja svih napora naroda Sandžaka, kao i radi uspješnog i brzog rešavanja svih pitanja i zadataka koja pred narodom Sandžaka postavlja narodno oslobodilačka borba, Skupština predstavnika naroda Sandžaka, u duhu zaključaka AVNOJ-a o osnivanju zemaljskih vijeća odlučuje da se izabere Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka, koje će zajedno sa izvršnim odborom izabranim iz njegove sredine stajati na čelu narodno-oslobodilačke borbe, kao najviše političko tijelo i predsjedništvo naroda Sandžaka.
7. U Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Sandžaka okupljeni su predstavnici Sandžaka, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost, bez razlike na politička i partijska opredeljenja, a koji su svojim držanjem i radom u narodno-oslobodilačkoj borbi dokazali svoju ljubav prema narodu i slobodi, oni kojima zaista na srcu leže interesi narodnooslobodilačke brobe, bratstva Srba i muslimana, njihove budućnosti i slobode. U Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Sandžaka okupljeni su oni koji danas zaista predstavljaju narod Sandžaka i njegove slobodoljubive demokratske težnje i koji će imati na umu samo interese narodnooslobodilačke borbe i njene konačne pobjede.
8. Bratstvo i jedinstvo Srba i muslimana Sandžaka jeste prvi uslov brze pobjede nad okupatorom i domaćim izdajnici-

ma i prvi uslov srećnije budućnosti Sandžaka. Stvaranje borbenog jedinstva Srba i muslimana jeste prvi i osnovni zadatak koji se postavlja ne samo pred Zemaljsko antifašističko vijeće Sandžaka, već i pred sve čestite i rodoljubive sinove Sandžaka, čije sve snage treba namjeniti tome cilju.

9. Kao najglavniji zadatak Zemaljskog antifašističkog vijeća jeste ujedinjenje svih snaga i jačanje svih napora Sandžaka u borbi za konačno oslobođenje naših naroda od okupatora i domaćih izdajnika. U tu svrhu Zemaljsko vijeće još više će razviti i ujediniti rad narodnooslobodilačkih odbora i svih masovnih antifašističkih organizacija, učvršćivanje jedinstva fronta i pozadine, staraće se o još boljem snabdevanju naše vojske svim potrebama, učvršćivaće narodnu vlast, trudiće se da podigne kulturno-prosvetni nivo, da se pruži zdravstvena pomoć i organizuje socijalno staranje o narodu Sandžaka kao i da se osigura lična i imovna bezbednost i organizuje što normalniji privredni život na oslobođenoj teritoriji.
10. Zemaljsko vijeće izabraće iz svoje sredine Izvršni odbor sa predsjednikom i tri potpredsjednika, a skupština će uputiti proglas narodu Sandžaka.
11. Zemaljsko vijeće izražava svoje puno povjerenje za vojničko vođenje narodnooslobodilačke borbe u Sandžaku Vrhovnom štabu NOV i POJ, zaklinjući se da će budno čuvati interese narodnooslobodilačke borbe, upravljajući sve svoje misli i napore pobjedi pravedne stvari narodnog oslobođenja, za koje se herojski bori naša postavljena narodnooslobodilačka vojska.

Rezolucija o organizaciji ZAVNO Sandžaka⁷⁶

1. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka, oslanjajući se na narodnooslobodilačke odbore, kao i na sve masovne antifašističke narodne organizacije ima zadatak da do krajnjih mogućnosti ujedini sve napore svih rodoljubivih antifašističkih snaga Sandžaka Srba i muslimana, bez razlike na političku i društvenu pripadnost, u cilju protjerivanja okupatora i uništenja domaćih izdajnika, stvarajući zajedno sa svim narodima Jugoslavije temelje slobodne narodne federativne demokratske Jugoslavije.
2. Skupština bira osam vjećnika i osam zamjenika za Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, tj. za svaki srez po jednog vjećnika i jednog zamjenika.
3. Skupština bira 62 vjećnika u Zemaljsko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka, i to: po 14 srezovi pljevaljski i bjelopoljski, po 12 srez mileševski, po 11 srezovi: pribojski i novovaroški.
4. Zemaljsko vijeće bira iz svoje sredine predsjednika, tri potpredsjednika, i Izvršni odbor od 7 članova za vođenje redovnih poslova.
5. Predsjedništvo Zemaljskog vijeća rukovodi vijećem, saziva sjednice i sjednice Izvršnog odbora, priprema dnevni red za njihove sjednice, predsjedava njima i koordinira rad.
6. Za vođenje redovnih poslova, neophodnih za izvršenje zadataka narodnooslobodilačke borbe, Izvršni odbor podi-

76 ASRS ZAVNOS br. 3 (43)

jeliće se na odsjeke; svakom odsjeku stajaće na čelu jedan član Izvršnog odbora.

7. Izvršni odbor radi po odlukama i uputstvima plenarnih sjednica Vijeća, kojemu odgovara za svoj rad, te mu podnosi izvještaje o svom radu, kao i svoje odluke na naknadno odobrenje.
8. Po pitanjima koja se tiču zajedničkih interesa svih naroda Jugoslavije, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka donosiće odluke u saglasnosti sa odlukama Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.
9. Izvršni odbor pretresa na svojim sjednicama poslove pojedinih odsjeka koji sprovode njegove odluke. Ovlašćuje se Izvršni odbor da naknadno pripremi izbore za vjećnike za srezove sjenički i štavički po 10 i deževski 12 članova. Takođe, da pripremi izborni red po kome će narod Sandžaka, čim za to budu ostvareni potrebni uslovi, birati na slobodnim demokratskim izborima članove Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka.

Odluka o prestanku rada ZAVNO Sandžaka⁷⁷

Antifašističko vijeće Narodnog oslobođenja Sandžaka na svojoj skupštini od 29. marta 1945. godine u Novom Pazaru

KONSTATUJE

1. Da su srezovi pribojski, mileševski, zlatarski, sjenički, deževski i štavički poslije Balkanskog rata, a prije stvaranja centralističke Jugoslavije pripadali Srbiji, a srezovi pljevaljski (sa bivšim boljanićkim) i bjelopoljskim (sa bivšim lozanskim), Crnoj Gori. Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka ne vidi razlog da tako ne bude i danas kada se na osnovu odluka Antifašističkog Veća Narodnog Oslobođenja Jugoslavije od 29. 11. 1943. godine izrađuje nova demokratska, federativna Jugoslavija.
2. Da na osnivačkoj skupštini ovoga Vijeća koja je održana 20. novembra 1943. godine u Pljevljima, niti docnije, nije postavljen zahtjev za poseban položaj Sandžaka u budućoj državi.

S toga Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Sandžaka po saslušanju referata o statusu Sandžaka u našoj novoj državi i nakon iscrpne diskusije po ovom pitanju

ODLUČUJE:

1. Da srezovi pribojski, mileševski, zlatarski, sjenički, deževski i štavički pripadnu federalnoj Srbiji, a srezovi pljevaljski (sa bivšim boljanićkim) i bjelopoljski (sa bivšim lozanskim), Crnoj Gori;

77 ASRS ZAVNOS br 26 (45)

2. Da se Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Sandžaka odmah raspusti;
3. Da dosadašnji vijećnici srezova pribojskog, mileševskog, zlatarskog, sijeničkog dežavskog i štavičkog ODMAH održe skupštinu i izaberu privremeni okružni izvršni narodno-oslobodilački odbor;
4. Izvršni odbor Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Sandžaka prestaće da funkcionise pošto se ova Odluka sprovede u djelo;
5. Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Sandžaka moli Predsjedništva Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Jugoslavije, Antifašističke skupštine Narodnog oslobođenja Srbije i Crnogorsku Antifašističku Skupštinu Narodnog Oslobođenja da ovu odluku privedu u djelo.

Smrt fašizmu – sloboda narodu!

Za antifašističko vijeće narodnog oslobođenja sandžaka
IZVRŠNI ODBOR

Memorandum

O uspostavi specijalnog statusa za Sandžak⁷⁸

Članovi Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji, predstavljeni preko kopredsjedavajućih Konferencija, zajedno sa dole potpisanim.

Polazeći od slobodno izražene volje građana Sandžaka na referendumu održanom 25. – 26. – 27. X 1991. godine.

Vođeni principima Povelje Ujedinjenih nacija, Opšte deklaracije o ljudskim pravima, Deklaracije o pravima manjina, kao i drugim međunarodno-pravnim aktima kojima se štite ljudska i manjinska prava.

Pozivajući se na odluke, duh i smisao Londonske konferencije o bivšoj Jugoslaviji I poglavlje II nacarta Haške konferencije od 4. I I. 1991. godine, a u cilju zaštite individualnih i kolektivnih prava muslimanskog naroda.

Imajući u vidu sve rezolucije i odluke Generalne skupštine i Savjeta sigurnosti UN koje se odnose na područje bivše Jugoslavije.

Reafirmišući odlučnost da se na području bivše Jugoslavije uspostavi mir i demokratski odnosi i institucije u državama na tom području. Slažemo se sa slijedećim:

MEMORANDUMOM O USPOSTAVLJANJU SPECIJALNOG STATUSA ZA SANDŽAK U OKVIRU OSTATKA JUGOSLAVIJE (SRBIJE I CRNE GORE)

I OPŠTA NAČELA

- I. U okviru ostatka Jugoslavije (Srbije i Crne Gore – u daljem tekstu Jugoslavije) uspostavlja se specijalni status za Sandžak (u daljem tekstu Sandžak). Funkcije državne vla-

78 Sandžak na putu autonomije, Sarajevo, 1995.

- sti ostvarivaće se preko organa Sandžaka i preko organa u opštinama u njegovom sastavu, osim u onim slučajevima izričito predviđenim u ovom Memorandumu.
2. Sandžak neće imati pravo stupanja u međunarodne odnose osim u onim slučajevima predviđenim ovim Memorandumom.
 3. Oblasti u kojima Sandžak ima pravo stupanja u međunarodne odnose sa drugima jesu: naučno-tehnička saradnja, kulturno-prosvjetna, ekonomska i druge oblasti predviđene ovim Memorandumom.
 4. Prava i obaveze Sandžaka će se regulisati Ustavom Sandžaka u čijoj prvoj izradi će učestvovati i odgovarajuće tijelo, odnosno stručnjaci Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji.
 5. Sandžak će imati demokratski izabranu Skupštinu kao zakonodavno tijelo, Guvernera i Vladu kao nosioce izvršne vlasti uključujući policiju pod njihovom kontrolom, te neovisno sudstvo Sandžaka i druge organe predviđene ovim Memorandumom. Prvi izbori za ove organe održaću se pod nadzorom OUN, EZ i KESS-a.
 6. Svi sporovi o specijalnom statusu konačno će se rješavati u okviru Specijalnog komiteta za Sandžak, Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji.
 7. Područje Sandžaka biće trajno demilitarizovano pod nadzorom OUN i EZ, što obavezuje jugoslovenske vlasti da u roku od 30 dana od potpisivanja ovog Memoranduma povuku sve vojne efektivne sa područja Sandžaka, kao i one policijske snage koje premašuju potrebe normalnih okolnosti.
 8. Ustavom Jugoslavije i Ustavom Sandžaka biće garantovana ljudska i manjinska prava prema najvišim standardima

prihvaćenim u međunarodno-pravnim dokumentima. Njihovo ostvarivanje će se garantovati domaćim i međunarodnim mehanizmima.

II GRANICE SANDŽAKA

1. Teritorija Sandžaka na kojoj se uspostavlja status obuhvata područja slijedećih opština: Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Prijepolje, Nova Varoš, Priboj, Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Plav i Rožaje. Područje Sandžaka predstavlja istorijsku, etničku, ekonomsku, geografsku, saobraćajnu i socijalno-kulturnu cjelinu, u kojoj će se ostvarivati prava i obaveze zasnovane ovim Memorandumom, Ustavom Sandžaka i Ustavom Jugoslavije.
2. Granice Sandžaka ne mogu se mijenjati bez saglasnosti svih potpisnika Memoranduma ili njihovih sukcesora.
3. Na granicama Sandžaka neće postojati granična kontrola i garantovaće se puna sloboda kretanja.
4. Mapa Sandžaka je sastavni dio ovog Memoranduma i data je na strani 2.

III SADRŽAJ SPECIJALNOG STATUSA

A. Ljudska i nacionalna prava

1. U Sandžaku se garantuju ljudska i nacionalna prava u skladu sa najvišim standardima utvrđenim u osnovnim međunarodno-pravnim dokumentima:
 - Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka iz 1948;
 - Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966;

- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima iz 1966;
 - Deklaracija o ukidanju svih oblika nesnošljivosti i diskriminacije na temelju vjere i uvjerenja iz 1981;
 - Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije iz 1965;
 - Međunarodna konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948;
 - Konvencija o pravima djeteta iz 1959;
 - Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena iz 1979;
 - Deklaracija o ukidanju mučenja i drugih oblika okrutnog, neljudskog i ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja iz 1975;
 - Stokholmska deklaracija o ljudskoj okolini iz 1972;
 - Konvencija o pravnom položaju izbjeglica iz 1951;
 - Završni akt konferencije o sigurnosti i saradnji u Evropi iz 1975;
 - Pariška povelja za novu Evropu i druga dokumenta KESS-a koja se odnose na ljudsku dimenziju;
 - Konvencija Savjeta Evrope za zaštitu ljudskih prava sa pratećim protokolima;
 - Nacrt Haške konvencije od 04. 11. 1991. godine.
2. Muslimanskom narodu će se posebno garantovati slijedeća prava:
- Pravo na zaštitu od bilo koje aktivnosti koja može ugrožavati postojanje naroda;
 - Sva kulturna prava kao što su: pravo na identitet, kulturu, vjeroispovijest, upotrebu svog jezika i pisma u javnom i privatnom životu;

- Pravo na obrazovanje u skladu sa nacionalnim vrijednostima;
- Srazmjerno učešće u svim organima vlasti i nediskriminaciju u ekonomskoj i socijalnoj sferi i političkom životu i u pristupu sredstvima javnog informisanja;
- Slobodu pojedinca u pogledu nacionalnog opredjeljivanja;
- Pravo da se posjeduju i javno ističu nacionalni i vjerski simboli;
- Pravo na izbor svojih predstavnika u Vijeće naroda Savezne Skupštine;
- Pravo na dvojno državljanstvo, pored državljanstva Jugoslavije.

B. Nadležnost organa vlasti Sandžaka

I. Organi vlasti Sandžaka biće isključivo odgovorni za:

- Školstvo (osnovno, srednje, više i visoko);
- Kulturne institucije i programe;
- Radio i televiziju;
- Izdavanje dozvola za rad preduzeća i radnji;
- Korišćenje prirodnih bogatstava, rudarstvo, poljoprivredu, šumarstvo, lov i ribolov;
- Zdravstvenu i socijalnu zaštitu i socijalno osiguranje;
- Saobraćaj i komunikacije na području Sandžaka;
- Proizvodnju energije;
- Kontrolu komercijalnih banaka, štedionica i drugih finansijskih institucija;
- Policiju;
- Organizaciju pravosuđa;
- Oporezivanje za potrebe specijalnog statusa.

2. Organi Jugoslavije dijeliće odgovornost sa organima vlasti Sandžaka za ostvarivanje sljedećih nadležnosti na području Sandžaka:
 - Za zaštitu čovjekove okoline pri čemu će organi Jugoslavije određivati najniže standarde;
 - Za magistralne i regionalne puteve i željeznicu na području Sandžaka, kanale, cjevovode, poštu, telegraf i telefon;
 - Sistem prenosa električne energije.

C. Struktura vlasti

1. *Zakonodavno tijelo – Skupština Sandžaka*

Skupština je jednodomna i nosilac je zakonodavne vlasti. O promjeni Ustava i promjeni granica Skupština odlučuje dvotrećinskom većinom svojih članova.
2. *Izvršna vlast – Predsjednik (Guverner) i Vlada*
 - a) Predsjednik (Guverner) predstavlja Sandžak, predlaže kandidata za predsjednika Vlade, koordinira rad Vlade i organa državne uprave. U slučaju odsutnosti ili duže spriječenosti zamjenjuje ga njegov zamjenik. Predsjednika (Guvernera) i zamjenika bira Skupština. Predsjednik (Guverner) i njegov zamjenik ne mogu biti iz reda istog naroda.
 - b) Vlada odgovara za izvršavanje odluka Skupštine i za starije u oblastima koje obuhvata specijalni status. Skupština Sandžaka, na prijedlog kandidata za sastav Vlade, bira predsjednika i članove Vlade. Sastav Vlade odgovara nacionalnom sastavu stanovništva Sandžaka.
 - c) Sva će policija biti pod kontrolom izvršne vlasti Sandžaka. U policiji, kao i u ostalim državnim organima, obezbeđuje se srazmjerna zastupljenost i nediskriminacija svih naroda i nacionalnih grupa. Zabranjeno je stvaranje bilo kakvih iregularnih ili paravojnih jedinica.

3. *Sudska vlast*

a) Prvostepeni, drugostepeni i Vrhovni sud Sandžaka su nezavisni i sude po Ustavu i Zakonu. Oni su sastavni dio specijalnog statusa. Sudije prvostepenih, drugostepenih i Vrhovnog suda Sandžaka bira i razrješava Skupština Sandžaka. Sastav sudija odgovara nacionalnom sastavu stanovništva Sandžaka.

IV MEĐUNARODNE GARANCIJE

1. Međunarodna konferencija o bivšoj Jugoslaviji, odnosno njeni sukcesori, pružaju međunarodne garancije ostvarivanja specijalnog statusa.
2. Konferencija formira Specijalni komitet za Sandžak. Pored predstavnika Konferencije, koji čine većinu, članovi Specijalnog komiteta su i predstavnik Jugoslavije, republike Bosne i Hercegovine i Muslimanskog nacionalnog Vijeća Sandžaka.
3. Specijalni komitet se stara o sprovođenju Memoranduma, preduzima aktivnosti u njegovoj realizaciji i u zadnjoj instanci riješava sporove do kojih dođe u realizaciji specijalnog statusa. Specijalni komitet najmanje jedanput u šest mjeseci obavještava konferenciju o realizaciji specijalnog statusa i o svom radu. Specijalni komitet može o pojedinim pitanjima obavještavati i pojedine države, međunarodne institucije i organizacije i predlagati im preduzimanje određenih mjera.
4. Uspostavlja se Misija posmatrača za ljudska prava. Misija će imati posmatračice stacionirane u svim opštinama Sandžaka. Posmatrači će pratiti ostvarivanje ljudskih prava, primati pritužbe i prijedloge građana i institucija i o svo-

jim zapažanjima obavještavati Specijani komitet, nadležne organe i institucije u Sandžaku, Jugoslaviji i Međunarodnoj zajednici.

V ZAVRŠNE ODREDBE

1. Ovaj Memorandum će se realizovati u roku od godine dana od njegovog usvajanja.
2. U istom roku provest će se izbori pod međunarodnom kontrolom za organe vlasti specijanog statusa Sandžaka.
3. Jugoslavija će u istom roku izvršiti odgovarajuće izmjene u ustavnom sistemu i zakonodavstvu u skladu sa ovim Memorandumom, a pod nadzorom stručnjaka iz Međunarodne zajednice određenih od strane Međunarodne konferencije.
4. Danom primjene ovog Memoranduma prestaju važiti sve pravne odredbe Jugoslavije čija bi primjena ometala realizaciju ovog Memorandum.

Napomene uz memorandum o uspostavljanju specijalnog statusa za Sandžak

Dezintegracijom Jugoslavije koja je izazvana i praćena ratom i stvaranjem novih suverenih država na istom prostoru tokom 1991. godine, pa do danas, stvoreni su novi politički odnosi u kojima je opstanak muslimanskog naroda doveden u pitanje.

Iako su Muslimani državotvoran narod i treći po brojnosti na prostoru bivše Jugoslavije, podijeljen je u više novonastalih država na istom prostoru. Pored Bosne i Hercegovine koja je međunarodno priznata država i u kojoj je muslimanski narod najbrojniji, ostao je neriješen status muslimanskog naroda u Sandžaku gdje čini većinu, zatim Kosovu, Makedoniji i u drugim državama na prostoru bivše Jugoslavije gdje postoji opasnost da bude etnički očišćen ili asimiliran.

Polazeći od neotuđivog prava na samoopredjeljenje, slijedeći politiku mira, tolerancije i saradnje sa drugim narodima a u cilju očuvanja nacionalne samobitnosti i zaštite individualnih i kolektivnih prava muslimanskog naroda Sandžaka. Skupština MNVS je na svom zasjedanju 11.01.1992.g. usvojila uspostavljanje specijalnog statusa za Sandžak kao optimalno rješenje za muslimanski narod koji je autohton na ovom prostoru.

Slijedeći takav stav, Muslimansko nacionalno Vijeće Sandžaka je bojkotovalo izbore u ostatku Jugoslavije 31.05.1992.g. i 20.12.1992.g. što je podržao muslimanski narod Sandžaka neizlaskom na izbore, dok se zvanično ne riješi status muslimanskog naroda Sandžaka.

Zahtjev za uspostavljanjem specijalnog statusa za Sandžak, delegacija MNVS je zastupala na Mirovnoj konferenciji o Jugoslaviji u Londonu 26.–28.08.1992.g. gdje je zvanično pozvana.

Specijalni status za Sandžak bio je osnova za pregovore na Mirovnoj konferenciji u Ženevi između predstavnika MNVS i predstavnika Mirovne konferencije 16. i 17.09.1992. Nastavak razgovora na tu temu obavljen je u Ženevi 18. i 19.11.1992.g. između delegacije MNVS i kopredsjednika Mirovne konferencije, gospodina Sajrusa Vensa i gospodina Lorda Dejvida Ovena, te predsjednika Grupe za nacionalnosti gospodina Gerta Arensa kao i novoimenovanog predsjednika Grupe za Sandžak pri Ženevskoj konferenciji, gospodina Marcela Reya. Tada je zaključeno da MNVS konkretizuje i pravno uobličiti stav o specijalnom statusu primjenjen na Sandžak koji je usvojen kao osnov za dalje pregovore. Na osnovu ovog dogovora i provedene javne rasprave ekspertna grupa MNVS je pristupila izradi Memoranduma o uspostavljanju specijalnog statusa za Sandžak čiji je konačan tekst usvojen na Skupštini MNVS 06.06.1993.g. u Novom Pazaru.

Pri donošenju odluke o specijalnom statusu za Sandžak, Skupština MNVS je imala u vidu:

- značaj da se na pravedan i miran način riješi status muslimanskog naroda Sandžaka;
- da se da doprinos uspostavljanju trajnog mira i sigurnosti u ovom dijelu Evrope;
- da se da efikasan doprinos opštoj demokratizaciji u ostatku Jugoslavije, što je jedan od uslova za međunarodno priznanje SRJ i ukidanje sankcija, čime bi Sandžak postao značajan činilac mira i stabilnosti na ovim prostorima.

Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka na sjednici održanoj u Novom Pazaru 06.06.1993. godine, donijelo je:

Statut muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka

OPŠTE ODREDBE

Član 1.

Ovim Statutom uređuju se: naziv, sjedište, simboli, ovlaštenja, ciljevi, zadaci, organi i njihova struktura i unutrašnja organizacija, pravila za sprovođenje izbora, uslovi za učlanjenje, izvori prihoda i finansiranje organa i druga pitanja od značaja za regulisanje odnosa u Muslimanskom nacionalnom vijeću Sandžaka.

Član 2.

Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka je najviše političko i predstavničko tijelo Muslimansko-Bošnjačkog naroda u Sandžaku i drugim dijelovima SRJ.

Član 3.

Naziv vijeća je Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka. Skraćeni naziv je MNVS.

Član 4.

Sjedište MNVS-a je u Novom Pazaru.

Član 5.

MNVS djeluje u Sandžaku i drugim dijelovima SRJ.

Član 6.

MNVS ima pečat i štambilj. Tekst pečata glasi: Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, MNVS, sa grbom u sredini.

MNVS ima grb i zastavu.

Grb MNVS-a je oblika stilizovanog štita srcastog oblika podijeljenog na dva dijela, dijagonalom koja polazi iz gornjeg lijevog ugla i prolazi kroz centar štita. U gornjoj-desnoj polovini grba ucrtana su tri bijela polumjeseca na zelenoj podlozi okrenuta u desno, dok su na donjoj- lijevoj polovini grba ucrtana tri žuta ljiljana na tamno-plavoj podlozi. Prototip i skica grba čuvaju se u arhivi MNVS-a. Zastava MNVS-a je bijele boje razmjera jedan na prema jedanipo. Na sredini zastave nalazi se grb MNVS-a postavljen po poprečnoj osi.

Član 7.

MNVS predstavlja i zastupa Predsjednik MNVS-a, a u njegovom odsustvu potpredsjednik ili drugo lice koje ovlasti Predsjednik. Predsjednika MNVS-a bira MNVS tajnim glasanjem, dvotrećinskom većinom prisutnih, i između više kandidata. Predsjednik saziva i predsjedava sjednicama MNVS-a i ima druga ovlašćenja predviđena ovim Statutom.

CILJEVI I ZADACI

Član 8.

Ciljevi i zadaci MNVS obuhvataju posebno:

- zaštitu vitalnih, nacionalnih, političkih, kulturnih, vjerskih i drugih interesa Muslimansko-Bošnjačkog naroda,

- rješavanje političkog i ustavno pravnog statusa Muslimansko-Bošnjačkog naroda,
- zastupanje i vođenje pregovora, razgovora i drugih oblika dijaloga, u ime i za račun Muslimansko-Bošnjačkog naroda, u cilju iznalaženja što povoljnijih rješenja muslimansko-bošnjačkog pitanja i pitanja Sandžaka, shodno važećim međunarodnim dokumentima,
- očuvanje mira i dobrih međunacionalnih, međuetničkih i međukonfesionalnih odnosa na područja Sandžaka i drugim djelovima SRJ,
- zaštita ljudskih i građanskih prava,
- organizovanje humanitarne pomoći.

Član 9.

U ostvarivanju ciljeva i zadataka MNVS se isključivo služi demokratskim sredstvima.

Član 10.

MNVS može biti član domaćih i međunarodnih nevladinih organizacija i udruženja, te saradivati sa njima ako njihovi ciljevi nisu suprotni odredbama ovoga Statuta. Odluku o saradnji i ućlanjenju u organizacije i udruženja iz stava jedan ovog člana donosi MNVS, dvotrećinskom većinom svojih glasova, a na prijedlog UPO-a, VPO-a, ili Predsjedništva MNVS-a.

Član 11.

Rad MNVS-a i njegovih organa je javan. Javnost rada iz stava jedan ovoga člana ostvaruje se javnim djelovanjem i redovnim obavještanjem ćlanstva i javnosti o svim bitnim pitanjima veza-

nim za rad MNVS-a. U cilju informisanja javnosti MNVS može preko svojih informativnih centara izdavati biltene i druga glasila i publikacije.

Novinari mogu pratiti rad organa MNVS-a.

Izuzetno MNVS većinom svojih glasova može isključiti javnost iz svog rada.

ČLANSTVO

Član 12.

Članom MNVS-a može postati svaka politička stranka, udruženje i institucija Muslimansko-Bošnjačkog naroda koja prihvati Statut MNVS-a i druga akta i dokumenta MNVS-a. Odluku o prijemu u članstvo, dvotrećinskom većinom zastupnika donosi MNVS, na obrazloženi pismeni zahtjev potencijalne članice – kandidata.

Uz zahtjev za prijem u članstvo MNVS-a članica-kandidat je dužna priložiti potpisanu izjavu o prihvatanju Statuta i drugih akata i dokumenata MNVS-a. Obrazac i sadržinu izjave iz predhodnog stava utvrđuje MNVS.

Član 13.

Prava članice su:

- da putem zastupnika shodno odredbama ovoga Statuta učestvuje u radu organa MNVS-a i odlučuje o pitanjima koja su na dnevnom redu,
- da shodno odredbama ovoga Statuta bira i bude birana u organe MNVS-a,
- da bude obaviještena o aktivnostima MNVS-a,

- da kroz organe i institucije MNVS-a ukazuje na nepravilnosti i nesprovođenje odluka MNVS-a.

Član 14.

Dužnosti članice MNVS-a;

- da se pridržava Statuta i drugih akata, dokumenata i odluka organa MNVS-a i da ih sprovodi,
- da se zalaže za ostvarivanje ciljeva i zadataka MNVS-a,
- da svojim radom i djelovanjem ni na koji način ne naškodi interesima Muslimansko-Bošnjačkog naroda,
- da se svim dozvoljivim političkim sredstvima bori protiv nepravilnosti i nedemokratskih postupaka aktualne vlasti koji su usmjereni protiv interesa Muslimansko-Bošnjačkog naroda, kao i opštjeljudskih i civilizacijskih vrijednosti, da te nepravilnosti i postupke razotkriva i o njima obavještava organe MNVS-a,
- da čuva i brani ugled MNVS-a,
- da plaća godišnju članarinu.

Član 15.

Članica ili zastupnik gubi svojstvo člana u MNVS-u:

- istupom na vlastiti zahtjev,
- isključenjem zbog djelovanja suprotnog Statutu i dugim aktima, dokumentima i odlukama MNVS-a,
- prestankom postojanja članice ili smrću zastupnika,
- zbog ne plaćanja članarine.

Odluku o isključenju iz članstva članice ili njenog zastupnika, donosi MNVS dvotrećinskom većinom glasova prisutnih zastup-

nika a na obrazloženi prijedlog. Ukoliko je isključen ili po bilo kom osnovu prestao biti član zastupnik a ne i članica, članica je dužna delegirati novog zastupnika u skladu sa odredbama ovoga Statuta, Odluka o isključenju je konačna i izvršna danom donošenja.

ORGANI

Član 16.

Hijerarhija i organizaciono ustrojstvo organa koji sačinjavaju MNVS je sljedeća:

- MNVS,
- Predsjednik MNVS-a,
- Potpredsjednik MNVS-a,
- Predsjedništvo MNVS-a,
- Izvršni odbor MNVS-a,
- Unutrašnje–politički odbor MNVS-a,
- Vanjsko–politički odbor MNVS-a.

Član 17.

Po potrebi MNVS može obrazovati svoje pomoćne organe i radna tijela kao i informativne centre.

MNVS

Član 18.

MNVS kao najviši organ:

- odlučuje po svim bitnim pitanjima koja se tiču Muslimansko-Bošnjačkog naroda u Sandžaku i SRJ,
- donosi Statut i druga normativna akta MNVS-a,
- donosi odluke, stavove i zaključke po pitanjima iz svoje nadležnosti,
- bira i razrješava Predsjedništvo, Predsjednika i Potpredsjednika MNVS-a,
- bira i razrješava Unutrašnje-politički i Vanjsko-politički odbor,
- donosi godišnji plan i program rada MNVS-a,
- odlučuje o prioritetima i obimu finansiranja određenih projekata od opšteg značaja za Muslimansko-Bošnjački narod u Sandžaku i drugim dijelovima SRJ,
- razmatra zahtjeve i projekte članica MNVS-a ili resora MNVS-a za finansiranje određenih projekata i u tu svrhu odobrava sredstva,
- donosi odluke o izdavanju publikacija, studija, brošura, knjiga, časopisa, biltena, listova i sl.
- donosi odluku o učlanjenju MNVS-a u međunarodne nevladine organizacije i institucije,
- donosi odluke o formiranju Informativnih centara u svijetu, klubova, kulturno-sportskih institucija i humanitarnih organizacija.
- donosi odluke i provodi aktivnosti oko prikupljanja sredstava za finansiranje određenih pojekata od interesa za Muslimansko-Bošnjački narod u Sandžaku i drugim dijelovima SRJ.
- razmatra i usvaja godišnji izvještaj o radu MNVS-a i Predsjednika MNVS-a,
- donosi odluku o učešću ili ne učešću članica MNVS-a na izborima za državne organe.

MNVS može formirati Nadzorni odbor i Sud časti kao svoje pomoćne organe i utvrditi njihovu nadležnost i trajanje mandata. Odluku o formiranju organa iz predhodnog stava, kao i sve odluke iz svoje nadležnosti MNVS donosi dvotrećinskom većinom svojih zastupnika. MNVS se sastaje po potrebi a najmanje jednom godišnje.

Član 19.

MNVS se sastoji od šezdeset šest zastupnika koji su delegirani od strane političkih stranaka-članica MNVS-a i po jednog zastupnika delegiranog iz svake nepolitičke članice MNVS-a. Političke stranke, bez obzira na njihov broj, delegiraju u MNVS ukupno šezdesetšest zastupnika. Broj zastupnika sa kojim pojedina politička stranka participira u MNVS-u, zavisi od procentualnog uspjeha te stranke na izborima za državne organe. U ukupan sastav MNVS-a kao najvišeg organa ulaze svi članovi organa predviđenih članom 16 ovog Statuta.

PREDSJEDNIK

Član 20.

MNVS ima Predsjednika kojeg bira iz svog sastava i to iz reda zastupnika najjače političke stranke članice MNVS.

Član 21.

Predsjednik MNVS-a po potrebi može rješenjem formirati komisiju sa zadatkom da ispita, utvrdi ili provjeri određene činjenice za koje je vezano provođenje odluka MNVS-a, pravilno i zakonito funkcionisanje organa MNVS-a, odnosno da provjeri da li članice MNVS-a poštuju i provode odluke organa MNVS-a.

Član 22.

MNVS iz svog sastava a na prijedlog Predsjednika bira potpredsjednika koji zamjenjuje Predsjednika u njegovom odsustvu.

PREDSJEDNIŠTVO

Član 23.

Predsjedništvo MNVS-a se sastoji od predsjednika političkih stranaka članica MNVS-a, predsjednika UPO-a, i predsjednika VPO-a, a odlučuje većinom glasova svojih članova. Predsjedništvo MNVS-a ima sekretara Predsjedništva koji ravnopravno sa drugim članovima učestvuje u njegovom radu i obavlja administrativno-tehničke poslove Predsjedništva. Sekretara Predsjedništva imenuje Predsjednik MNVS-a iz okvira članica MNVS-a.

Predsjedništvo naročito:

- shodno Statutu vodi globalnu politiku između dva zasjedanja MNVS-a,
- na prijedlog Predsjednika formira delegacije za vođenje dijaloga, pregovora i razgovora radi rješavanja Muslimansko-Bošnjačkog pitanja u Sandžaku i drugim dijelovima SRJ,
- imenuje delegacije za posjete ambasadama, stranim državama, međunarodnim organizacijama i institucijama i drugim ne vladinim organizacijama, kao i delegacije i pojedince za prijem na razgovor domaćih i stranih delegacija i pojedinaca,
- sačinjava i daje saopštenja za javnost u vezi aktuelnih političkih zbivanja,

- daje instrukcije za rad Informativnim centrima,
- organizuje i drži konferencije za štampu,
- daje uputstva i smjernice organima između dva zasjedanja MNVS-a,
- daje odgovore na aktuelna politička pitanja između dva zasjedanja MNVS-a,
- daje prijedloge MNVS-u za donošenje određenih odluka i zauzimanje stavova,
- zauzima stavove i donosi zaključke po neodložnim pitanjima,
- odlučuje o svim pitanjima zbog čijeg bi neblagovremenog rješavanja mogle nastupiti štetne posljedice.

Predsjedništvo se sastaje jednom sedmično a saziva ga i predsjedava mu Predsjednik MNVS-a, odnosno potpredsjednik, ili lice koje odredi Predsjednik.

IZVRŠNI ODBOR

Član 24.

U cilju priprema i zakazivanja sjednica MNVS-a, davanja i razmatranja prijedloga za dnevni red sjednica MNVS-a, provođenja odluka, stavova i zaključaka MNVS-a, MNVS ima Izvršni odbor kao svoj operativni i izvršni organ.

Izvršni odbor se sastoji od predsjednika svih članica MNVS-a i sekretara političkih stranaka, a u svom domenu odlučuje većinom glasova ukupnog broja svojih članova. Izvršni odbor saziva i predsjedava mu Predsjednik MNVS-a, odnosno u njegovom odsustvu potpredsjednik, ili lice koje odredi Predsjednik. Izvršni odbor se sastaje po potrebi a najmanje jednom u tri mjeseca.

UNUTRAŠNJO-POLITIČKI ODBOR

Član 25.

MNVS iz svog sastava bira Unutrašnjo-politički odbor od deset članova, koje bira iz reda zastupnika političkih stranaka srazmjerno njihovom uspjehu na izborima za državne organe. UPO bira svog Predsjednika iz reda svojih članova a na prijedlog Predsjednika MNVS-a. Predsjednik UPO-a u saradnji sa Predsjednikom MNVS-a utvrđuje dnevni red, saziva sjednice UPO-a i predsjedava im.

Član 26.

UPO:

- u saradnji sa Predsjednikom MNVS-a uspostavlja saradnju sa organima vlasti u cilju zaštite i ostvarivanja prava i sloboda Muslimansko-Bošnjačkog naroda,
- uspostavlja saradnju sa predstavnicima drugih naroda, političkih stranaka, institucija i udruženja u Sandžaku i drugim djelovima SRJ,
- priprema i predlaže odluke MNVS-u iz svoje nadležnosti,
- koordinira i pospješuje rad i saradnju između Muslimansko-Bošnjačkih institucija u Sandžaku i drugim djelovima SRJ,
- obavlja administrativno-stručne i tehničke poslove oko osnivanja i rada nacionalnih institucija,
- donosi svoj godišnji plan i program rada,
- podnosi godišnji izvještaj o svom radu Predsjedniku MNVS-a i MNVS-u,
- vrši i druge poslove koje mu MNVS odredi.

VANJSKO-POLITIČKI ODBOR

Član 27.

MNVS iz svog sastava bira Vanjsko-politički odbor od deset članova, koje bira iz reda zastupnika političkih stranaka srazmjerno njihovom uspjehu na izborima za državne organe. VPO bira svog Predsjednika iz reda svojih članova a na prijedlog Predsjednika MNVS-a. Predsjednik VPO-a u saradnji sa Predsjednikom MNVS-a utvrđuje dnevni red, saziva sjednice VPO-a i predsjedava im.

Član 28.

VPO:

- u saradnji sa Predsjednikom MNVS-a provodi internacionalizaciju problema Sandžaka i Muslimansko-Bošnjačkog naroda u Sandžaku i drugim dijelovima SRJ,
- ugovara i organizuje sastanke i kontakte delegaciji MNVS-a na međunarodnom planu,
- priprema potrebnu dokumentaciju i organizuje boravak delegacije MNVS-a u stranim državama prilikom učestvovanja na međunarodnim konferencijama i drugim forumima,
- uspostavlja saradnju MNVS-a sa međunarodnim vladinim i nevladinim organizacijama i institucijama,
- obavlja administrativno-stručne poslove oko otvaranja informativnih, kulturnih, sportskih i humanitarnih centara MNVS-a u inostranstvu,
- obavlja administrativno-stručne i pripremne poslove za učlanjenje MNVS-a u međunarodne nevladine i druge organizacije i institucije,

- donosi svoj godišnji plan i progam rada,
- podnosi godišnji izvještaj o svom radu Predsjedniku MNVS-a i MNVS-u,
- vrši i druge poslove koje mu MNVS odredi.

SEKRETARIJATI I RESORI MNVS

Član 29.

Za obavljanje djelatnosti i administrativno stručnih i tehničkih poslova za pojedine oblasti rada i djelovanja, MNVS može formirati posebne sekretarijate odnosno resore.

Sekretarijati odnosno resori su:

- za nauku,
- za privredu,
- za politiku,
- za kulturu,
- za sigurnost MNVS-a,
- za humanitarnu pomoć i finansiranje rada institucija i organa.

Odlukom o formiranju sekretarijata odnosno resora iz stava dva ovoga člana MNVS utvrđuje njihovo ustrojstvo i nadležnost.

Član 30.

Radi finansiranja određenih konkretnih projekata MNVS može osnivati fondove i fondacije.

Član 31.

Za obavljanje pojedinih stručnih poslova Predsjednik MNVS-a može formirati posebne komisije ili angažovati naučne radnike i

stručna lica koja, po odobrenju MNVS-a mogu učestvovati u radu organa i tijela MNVS-a iako nisu njihovi članovi, ali bez prava odlučivanja.

IZBORI

Član 32.

Redovne i vanredne izbore za sve organe MNVS-a raspisuje MNVS ili Predsjednik MNVS-a. Mandat izabranih članova i organa MNVS-a traje četiri godine, osim Predsjednika i potpredsjednika MNVS-a, čiji mandati traju 5 godina. Izbori za MNVS vrše se po zastupničkom principu tako što svaka članica MNVS-a delegira u organe MNVS-a određeni broj zastupnika u skladu sa odredbama ovoga Statuta.

U Predsjedništvo MNVS-a, u UPO i VPO mogu biti izabrani samo zastupnici političkih stranaka. Predsjednik i Potpredsjednik MNVS-a biraju se iz reda zastupnika najjačih stranaka. U slučaju da MNVS donese odluku o neizlasku na izbore za državne organe, mandat organa MNVS-a se produžava do narednih izbora za državne organe.

FINANSIRANJE

Član 33.

MNVS se finansira iz sljedećih izvora:

- članarine svojih članica,
- dobrovoljnih priloga i donacija uspješnih Bošnjaka iz zemlje i inostranstva,
- raznih akcija za prikupljanje namjenskih sredstava,

- poklona privatnih firmi,
- i drugih legalnih izvora.

MNVS donosi posebnu odluku o načinu, tehnici i kontroli prikupljanja i raspolaganja sredstvima iz stava jedan ovoga člana. Sredstvima MNVS-a upravlja i raspoložuje MNVS, Predsjedništvo MNVS-a i Predsjednik MNVS-a. Naloge o raspolaganju sredstvima MNVS-a izdaje i potpisuje Predsjednik MNVS-a ili lice koje on ovlasti.

Predsjednik MNVS-a sačinjava godišnji izvještaj o raspolaganju i utrošku sredstava MNVS-a i podnosi ga na razmatranje i prihvatanje MNVS-u.

IMOVINA

Član 34.

MNVS posjeduje opremu i određena novčana sredstva kao svoja osnovna sredstva za rad. O imovini MNVS-a vodi se uredna evidencija i popis osnovnih sredstava. Članice MNVS-a mogu svoju opremu i sredstva dati na korišćenje ili pokloniti organima MNVS-a. MNVS iz svojih sredstava može nabavljati opremu i druga sredstva za potrebe svojih članica. U slučaju prestanka rada MNVS-a njegova imovina vraća se vlasnicima odnosno bez naknade prenosi u vlasništvo Muslimansko-Bošnjačkim humanitarnim organizacijama u Sandžaku.

FINANSIJSKO POSLOVANJE

Član 35.

Raspolaganje novčanim sredstvima MNVS-a vrši se putem blagajne i po mogućnosti putem žiro računa. O raspolaganju sredstvima

i njihovoj upotrebi vodi se uredna evidencija. O finansiskom poslovanju blagajna podnosi MNVS-u i Predsjedniku MNVS-a izvještaj.

PRELAZNE I ZAVRŠNE ODREDBE

Član 36.

Stupanjem na snagu ovoga Statuta prestaje da važi Statut MNVS-a br.4/92 od 11.01.1992. godine.

Član 37.

Ovaj Statut stupa na snagu danom donošenja.

Odlukom BNVS 201-A/01/98, Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka na svom VII redovnom zasijedanju, održanom u Novom Pazaru, 10. 05. 1998. godine, donijelo je:

Statut bošnjačkog nacionalnog vijeća Sandžaka

OPŠTE ODREDBE

Član 1.

Ovim Statutom uređuju se, naziv, sjedište, simboli, ovlaštenja, ciljevi, zadaci, organi i njihova struktura i unutrašnja organizacija, pravila za sprovođenje izbora, uslovi za ućlanjenje, izvori prihoda i finansiranje organa i druga pitanja od znaćaja za regulisanje odnosa u Bošnjaćkom nacionalnom vijeću Sandžaka.

Član 2.

Bošnjaćko nacionalno vijeće Sandžaka je najviše politićko i predstavnićko tijelo Bošnjaćkog naroda u Sandžaku i drugim dijelovima SRJ.

Član 3.

Naziv vijeća je Bošnjaćko nacionalno vijeće Sandžaka. Skraćeni naziv je BNVS.

Član 4.

Sjedište BNVS-a je u Novom Pazaru.

Član 5.

BNVS djeluje u Sandžaku i drugim dijelovima SRJ.

Član 6.

BNVS ima pečat i štambilj. Tekst pečata glasi: Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka, BNVS, sa

grbom u sredini. BNVS ima grb i zastavu. Grb BNVS-a je oblika stilizovanog štita srcastog oblika podijeljenog na dva dijela, dijagonalom koja polazi iz gornjeg lijevog ugla i prolazi kroz centar štita. U gornjoj-desnoj polovini grba ucrtana su tri bijela polumjeseca na zelenoj podlozi okrenuta u desno, dok su na donjoj-lijevoj polovini grba ucrtana tri žuta ljiljana na tamno - plavoj podlozi. Prototip i skica grba čuvaju se u arhivi BNVS-a. Zastava BNVS-a je bijele boje razmjera jedan na prema jedanipo. Na sredini zastave nalazi se grb BNVS-a postavljen po poprečnoj osi.

Član 7.

BNVS predstavlja i zastupa Predsjednik BNVS-a, a u njegovom odsustvu potpredsjednik ili drugo lice koje ovlasti Predsjednik. Predsjednika BNVS-a bira BNVS tajnim glasanjem, dvotrećinskom većinom prisutnih, i između više kandidata. Predsjednik saziva i predsjedava sjednicama BNVS-a i ima druga ovlaštenja predviđena ovim Statutom.

CILJEVI I ZADACI

Član 8.

Ciljevi i zadaci BNVS obuhvataju posebno:

- zaštitu vitalnih, nacionalnih, političkih, kulturnih, vjerskih i drugih interesa Bosnjačkog naroda,
- rješavanje političkog i ustavno pravnog statusa Bošnjačkog naroda,

- zastupanje i vođenje pregovora, razgovora i drugih oblika dijaloga, u ime i za račun Bošnjačkog naroda, u cilju iznalaženja što povoljnijih rješenja bošnjačkog pitanja i pitanja Sandžaka, shodno važećim međunarodnim dokumentima,
- očuvanje mira i dobrih međunacionalnih, međuetničkih i međukonfesionalnih odnosa na područja Sandžaka i drugim djelovima SRJ,
- zaštita ljudskih i građanskih prava,
- organizovanje humanitarne pomoći.

Član 9.

U ostvarivanju ciljeva i zadataka BNVS se isključivo služi demokratskim sredstvima.

Član 10.

BNVS može biti član domaćih i međunarodnih nevladinih organizacija i udruženja, te saradivati sa njima ako njihovi ciljevi nisu suprotni odredbama ovoga Statuta. Odluku o saradnji i ućlanjenju u organizacije i udruženja iz stava jedan ovog člana donosi BNVS, dvotrećinskom većinom svojih glasova, a na prijedlog UPO-a, VPO-a, ili Predsjedništva BNVS-a.

Član 11.

Rad BNVS-a i njegovih organa je javan. Javnost rada iz stava jedan ovog člana ostvaruje se javnim djelovanjem i redovnim oba- vještavanjem ćlanstva i javnosti o svim bitnim pitanjima vezanim za rad BNVS-a. U cilju informisanja javnosti BNVS može preko svojih informativnih centara izdavati biltene i druga gćlasila i publikacije.

Novinari mogu pratiti rad organa BNVS-a. Izuzetno BNVS većinom svojih glasova može isključiti javnost iz svog rada.

ČLANSTVO

Član 12.

Članom BNVS-a može postati svaka politička stranka, udruženje i institucija Bošnjackog naroda koja prihvati Statut BNVS-a i druga akta i dokumenta BNVS-a. Odluku o prijemu u članstvo, dvotrećinskom većinom zastupnika donosi BNVS, na obrazloženi pismeni zahtjev potencijalne članice - kandidata. Uz zahtjev za prijem u članstvo BNVS-a članica-kandidat je dužna priložiti potpisanu izjavu o prihvatanju Statuta i drugih akata i dokumenata BNVS-a. Obrazac i sadržinu izjave iz prethodnog stava utvrđuje BNVS.

Član 13.

Prava članice su:

- da putem zastupnika shodno odredbama ovoga Statuta učestvuje u radu organa BNVS-a i odlučuje o pitanjima koja su na dnevnom redu,
- da shodno odredbama ovoga Statuta bira i bude birana u organe BNVS-a,
- da bude obaviještena o aktivnostima BNVS-a,
- da kroz organe i institucije BNVS-a ukazuje na nepravilnosti i nesprovođenje odluka BNVS-a.

Član 14.

Dužnosti članice BNVS-a:

- da se pridržava Statuta i drugih akata, dokumenata i odluka organa BNVS-a i da ih sprovodi,

- da se zalaže za ostvarivanje ciljeva i zadataka BNVS-a,
- da svojim radom i djelovanjem ni na koji način ne naškodi interesima Bošnjačkog naroda,
- da se svim dozvoljivim političkim sredstvima bori protiv nepravilnosti i nedemokratskih postupaka aktuelne vlasti koji su usmjereni protiv interesa Bošnjačkog naroda, kao i opšteljudskih i civilizacijskih vrijednosti, da te nepravilnosti i postupke razotkriva i o njima obavještava organe BNVS-a,
- da čuva i brani ugled BNVS-a,
- da plaća godišnju članarinu.

Član 15.

Članica ili zastupnik gubi svojstvo člana u BNVS-u:

- istupom na vlastiti zahtjev,
- isključenjem zbog djelovanja suprotnog Statutu i drugim aktima, dokumentima i odlukama BNVS-a,
- prestankom postojanja članice ili smrću zastupnika,
- zbog neplaćanja članarine.

Odluku o isključenju iz članstva članice ili njenog zastupnika, donosi BNVS dvotrećinskom većinom glasova prisutnih zastupnika a na obrazloženi prijedlog. Ukoliko je isključen ili po bilo kom osnovu prestao biti član zastupnik a ne i članica, članica je dužna delegirati novog zastupnika u skladu sa odredbama ovoga Statuta. Odluka o isključenju je konačna i izvršna danom donošenja.

ORGANI

Član 16.

Hijerarhija i organizaciono ustrojstvo organa koji sačinjavaju BNVS je sljedeća:

- BNVS,
- Predsjednik BNVS-a,
- Potpredsjednik BNVS-a,
- Predsjedništvo BNVS-a,
- Izvršni odbor BNVS-a,
- Unutrašnjo-politički odbor BNVS-a,
- Vanjsko-politički odbor BNVS-a.

Član 17.

Po potrebi BNVS može obrazovati svoje pomoćne organe i radna tijela kao i informativne centre.

BNVS

Član 18.

BNVS kao najviši organ:

- odlučuje po svim bitnim pitanjima koja se tiču Bošnjackog naroda u Sandžaku i SRJ,
- donosi Statut i druga normativna akta BNVS-a,
- donosi odluke, stavove i zaključke po pitanjima iz svoje nadležnosti,
- bira i razrješava Predsjedništvo, Predsjednika i Potpredsjednika BNVS-a,

- bira i razrješava Unutrašnjo-politički i Vanjsko-politički odbor,
- donosi godišnji plan i program rada BNVS-a,
- odlučuje o prioritetima i obimu finansiranja određenih projekata od opšteg značaja za Bošnjački narod u Sandžaku i drugim dijelovima SRJ,
- razmatra zahtjeve i projekte članica BNVS-a ili resora BNVS-a za finansiranje određenih projekata i u tu svrhu odobrava sredstva,
- donosi odluke o izdavanju publikacija, studija, brošura, knjiga, časopisa, biltena, listova i sl.
- donosi odluku o učlanjenju BNVS-a u međunarodne nevladine organizacije i institucije,
- donosi odluke o formiranju informativnih centara u svijetu, klubova, kulturno-sportskih institucija i humanitarnih organizacija,
- donosi odluke i provodi aktivnosti oko prikupljanja sredstava za finansiranje određenih projekata od interesa za Bošnjački narod u Sandžaku i drugim djelovima SRJ,
- razmatra i usvaja godišnji izvještaj o radu BNVS-a i Predsjednika BNVS-a,
- donosi odluku o učešću ili neučešću članica BNVS-a na izborima za državne organe.

BNVS može formirati Nadzorni odbor i Sud časti kao svoje pomoćne organe i utvrditi njihovu nadležnost i trajanje mandata. Odluku o formiranju organa iz predhodnog stava, kao i sve odluke iz svoje nadležnosti BNVS donosi dvotrećinskom većinom svojih zastupnika. BNVS se sastaje po potrebi a najmanje jednom godišnje.

Član 19.

BNVS se sastoji od šezdesetšest zastupnika koji su delegirani od strane političkih stranaka - članica BNVS-a i po jednog zastupnika delegiranog iz svake ne političke članice BNVS-a. Političke stranke, bez obzira na njihov broj, delegiraju u BNVS ukupno šezdesetšest zastupnika.

Broj zastupnika sa kojim pojedina politička stranka participira u BNVS-u, zavisi od procentualnog uspjeha te stranke na izborima za državne organe. U ukupan sastav BNVS-a kao najvišeg organa ulaze svi članovi organa predviđenih članom 16. ovog Statuta.

PREDSJEDNIK

Član 20.

BNVS ima Predsjednika kojeg bira iz svog sastava i to iz reda zastupnika najjače političke stranke članice BNVS.

Član 21.

Predsjednik BNVS :

- saziva sjednice BNVS-a , Predsjedništva BNVS-a i Izvršnog odbora BNVS-a,
- predsjedava sjednicama BNVS-a, Pedsjedništva BNVS-a i Izvršnog odbora BNVS-a,
- koordinira rad svih organa BNVS-a,
- predlaže članove za sve organe i tijela koje bira ili imenuje BNVS,
- raspisuje izbore za BNVS i organe BNVS,
- stara se o pravilnosti i efikasnosti rada organa BNVS,

- daje prijedloge za donošenje odluka organima BNVS,
- izdaje i potpisuje naloge za raspolaganje sredstvima BNVS,
- predlaže plan i program BNVS,
- podnosi godišnji izvještaj o svom radu i radu BNVS,
- vrši i druge poslove koje mu BNVS odredi.

Predsjednik BNVS-a po potrebi može rješenjem formirati komisiju sa zadatkom da ispita, utvrdi ili provjeri određene činjenice za koje je vezano provođenje odluka BNVS-a, pravilno i zakonito funkcionisanje organa BNVS-a, odnosno da provjeri da li članice BNVS-a poštuju i provode odluke organa BNVS-a.

Član 22.

BNVS iz svog sastava a na prijedlog Predsjednika bira potpredsjednika koji zamjenjuje Predsjednika u njegovom odsustvu.

PREDSJEDNIŠTVO

Član 23.

Predsjedništvo BNVS-a se sastoji od predsjednika političkih stranaka članica BNVS-a, predsjednika UPO-a, i predsjednika VPO-a, a odlučuje većinom glasova svojih članova. Predsjedništvo BNVS-a ima sekretara Predsjedništva koji ravnopravno sa drugim članovima učestvuje u njegovom radu i obavlja administrativno-tehničke poslove Predsjedništva. Sekretara Predsjedništva imenuje Predsjednik BNVS-a iz okvira članica BNVS-a.

Predsjedništvo naročito:

- shodno Statutu vodi globalnu politiku između dva zasjedanja BNVS-a,

- na prijedlog Predsjednika formira delegacije za vođenje dijaloga, pregovora i razgovora radi rješavanja bošnjačkog pitanja u Sandžaku i drugim dijelovima SRJ,
- imenuje delegacije za posjete ambasadama, stranim državama, međunarodnim organizacijama i institucijama i drugim nevladinim organizacijama, kao i delegacije i pojedince za prijem na razgovor domaćih i stranih delegacija i pojedinaca,
- sačinjava i daje saopštenja za javnost u vezi aktuelnih političkih zbivanja,
- daje instrukcije za rad Informativnim centrima,
- organizuje i drži konferencije za štampu,
- daje uputstva i smjernice organima između dva zasjedanja BNVS-a,
- daje odgovore na aktuelna politička pitanja između dva zasjedanja BNVS-a,
- daje prijedloge BNVS-u za donošenje određenih odluka i zauzimanje stavova,
- zauzima stavove i donosi zaključke po neodložnim pitanjima,
- odlučuje o svim pitanjima zbog čijeg bi neblagovremenog rješavanja mogle nastupiti štetne posljedice.

Predsjedništvo se sastaje jednom sedmično a saziva ga i predsjedava mu Predsjednik BNVS-a, odnosno potpredsjednik, ili lice koje odredi Predsjednik.

IZVRŠNI ODBOR

Član 24.

U cilju priprema i zakazivanja sjednica BNVS-a, davanja i razmatranja prijedloga za dnevni red sjednica BNVS-a, provođenja odluka, stavova i zaključaka BNVS-a, BNVS ima Izvršni odbor kao svoj operativni i izvršni organ. Izvršni odbor se sastoji od predsjednika svih članica BNVS-a i sekretara političkih stranaka, a u svom domenu odlučuje većinom glasova ukupnog broja svojih članova. Izvršni odbor saziva i predsjedava mu Predsjednik BNVS-a, odnosno u njegovom odsustvu potpredsjednik, ili lice koje odredi Predsjednik. Izvršni odbor se sastaje po potrebi a najmanje jednom u tri mjeseca.

UNUTRAŠNJO-POLITIČKI ODBOR

Član 25.

BNVS iz svog sastava bira Unutrašnjo-politički odbor od deset članova, koje bira iz reda zastupnika političkih stranaka srazmjerno njihovom uspjehu na izborima za državne organe. UPO bira svog Predsjednika iz reda svojih članova a na prijedlog Predsjednika BNVS-a. Predsjednik UPO-a u saradnji sa Predsjednikom BNVS-a utvrđuje dnevni red, saziva sjednice UPO-a i predsjedava im.

Član 26.

UPO:

- u saradnji sa Predsjednikom BNVS-a uspostavlja saradnju sa organima vlasti u cilju zaštite i ostvarivanja prava i sloboda Bošnjačkog naroda,

- uspostavlja saradnju sa predstavnicima drugih naroda, političkih stranaka, institucija i udruženja u Sandžaku i drugim djelovima SRJ,
- priprema i predlaže odluke BNVS-u iz svoje nadležnosti,
- koordinira i pospješuje rad i saradnju između Bošnjačkih institucija u Sandžaku i drugim djelovima SRJ,
- obavlja administrativno-stručne i tehničke poslove oko osnivanja i rada nacionalnih institucija,
- donosi svoj godišnji plan i program rada,
- podnosi godišnji izvještaj o svom radu Predsjedniku BNVS-a i BNVS-u,
- vrši i druge poslove koje mu BNVS odredi.

VANJSKO-POLITIČKI ODBOR

Član 27.

BNVS iz svog sastava bira Vanjsko-politički odbor od deset članova, koje bira iz reda zastupnika političkih stranaka srazmjerno njihovom uspjehu na izborima za državne organe. VPO bira svog Predsjednika iz reda svojih članova a na prijedlog Predsjednika BNVS-a. Predsjednik VPO-a u saradnji sa Predsjednikom BNVS-a utvrđuje dnevni red, saziva sjednice VPO-a i predsjedava im.

Član 28.

VPO:

- u saradnji sa Predsjednikom BNVS-a provodi internacionalizaciju problema Sandžaka i Bošnjačkog naroda u Sandžaku i drugim dijelovima SRJ,

- ugovara i organizuje sastanke i kontakte delegaciji BNVS-a na međunarodnom planu,
- priprema potrebnu dokumentaciju i organizuje boravak delegacije BNVS-a u stranim državama prilikom učestvovanja na međunarodnim konferencijama i drugim forumima,
- uspostavlja saradnju BNVS-a sa međunarodnim vladinim i ne vladinim organizacijama i institucijama,
- obavlja administrativno-stručne poslove oko otvaranja informativnih, kulturnih, sportskih i humanitarnih centara BNVS-a u inostranstvu,
- obavlja administrativno-stručne i pripremne poslove za učlanjenje BNVS-a u međunarodne nevladine i druge organizacije i insitucije,
- donosi svoj godišnji plan i progam rada,
- podnosi godišnji izvještaj o svom radu Predsjedniku BNVS-a i BNVS-u,
- vrši i druge poslove koje mu BNVS odredi.

SEKRETARIJATI I RESORI BNVS

Član 29.

Za obavljanje djelatnosti i administrativno stručnih i tehničkih poslova za pojedine oblasti rada i djelovanja, BNVS može formirati posebne sekretarijate odnosno resore.

Sekretarijati odnosno resori su:

- za nauku,
- za privredu,
- za politiku,

- za kulturu,
- za sigurnost BNVS-a,
- za humanitarnu pomoć i finansiranje rada institucija i organa.

Odlukom o formiranju sekretarijata odnosno resora iz stava dva ovoga člana BNVS utvrđuje njihovo ustrojstvo i nadležnost.

Član 30.

Radi finansiranja određenih konkretnih projekata BNVS može osnivati fondove i fondacije.

Član 31.

Za obavljanje pojedinih stručnih poslova Predsjednik BNVS-a može formirati posebne komisije ili angažovati naučne radnike i stručna lica koja, po odobrenju BNVS-a mogu učestvovati u radu organa i tijela BNVS-a iako nisu njihovi članovi, ali bez prava odlučivanja.

IZBORI

Član 32.

Redovne i vanredne izbore za sve organe BNVS-a raspisuje BNVS ili Predsjednik BNVS-a. Mandat izabranih članova i organa BNVS-a traje četiri godine, osim Predsjednika i potpredsjednika BNVS-a, čiji mandati traju 5 godina. Izbori za BNVS vrše se po zastupničkom principu tako što svaka članica BNVS-a delegira u organe BNVS-a određeni broj zastupnika u skladu sa odredbama ovoga Statuta.

U Predsjedništvo BNVS-a, u UPO i VPO mogu biti izabrani samo zastupnici političkih stranaka. Predsjednik i Potpredsjednik BNVS-a biraju se iz reda zastupnika najjačih stranaka.

U slučaju da BNVS donese odluku o neizlasku na izbore za državne organe, mandat organa BNVS-a se produžava do narednih izbora za državne organe.

FINANSIRANJE

Član 33.

BNVS se finansira iz sljedećih izvora:

- članarine svojih članica,
- dobrovoljnih priloga i donacija uspješnih Bošnjaka iz zemlje i inostranstva,
- raznih akcija za prikupljanje namjenskih sredstava,
- poklona privatnih firmi,
- i drugih legalnih izvora.

BNVS donosi posebnu odluku o načinu, tehnici i kontroli prikupljanja i raspolaganja sredstvima iz stava jedan ovoga člana. Sredstvima BNVS-a upravlja i raspoložbe BNVS, Predsjedništvo BNVS-a i Predsjednik BNVS-a. Naloge o raspolaganju sredstvima BNVS-a izdaje i potpisuje Predsjednik BNVS-a ili lice koje on ovlašti. Predsjednik BNVS-a sačinjava godišnji izvještaj o raspolaganju i utrošku sredstava BNVS-a i podnosi ga na razmatranje i prihvatanje BNVS-u.

IMOVINA

Član 34.

BNVS posjeduje opremu i određena novčana sredstva kao svoja osnovna sredstva za rad. O imovini BNVS-a vodi se uredna evidencija i popis osnovnih sredstava. Članice BNVS-a mogu svo-

ju opremu i sredstva dati na korišćenje ili pokloniti organima BNVS-a. BNVS iz svojih sredstava može nabavljati opremu i druga sredstva za potrebe svojih članica.

U slučaju prestanka rada BNVS-a njegova imovina vraća se vlasnicima odnosno bez naknade prenosi u vlasništvo Bošnjačkim humanitarnim organizacijama u Sandžaku.

FINANSIJSKO POSLOVANJE

Član 35.

Raspolaganje novčanim sredstvima BNVS-a vrši se putem blagajne i po mogućnosti putem žiro računa. O raspolaganju sredstvima i njihovoj upotrebi vodi se uredna evidencija. O finansijskom poslovanju blagajna podnosi BNVS-u i Predsjedniku BNVS-a izvještaj.

PRELAZNE I ZAVRŠNE ODREDBE

Član 36.

Stupanjem na snagu ovoga Statuta prestaje da važi Statut MNVS-a br.4/92 od 06. 06.1993. godine.

Član 37.

Ovaj Statut stupa na snagu danom donošenja.

Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka

Deklaracija o pravu Bošnjaka na političku i nacionalnu ravnopravnost

Polazeći od Univerzalne Deklaracije o ljudskim pravima, Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, kao i drugih međunarodnih dokumenata o zaštiti ljudskih prava;

Smatrajući da je pravo na nacionalnu ravnopravnost jedan od najvažnijih oblika ljudskih prava, života i napretka građana i naroda, posebno u višenacionalnim državama i društvima kao što je SR Jugoslavija;

Imajući u vidu neriješen i težak položaj bošnjačkog naroda u Sandžaku i drugim dijelovima SR Jugoslavije;

Ističući neophodnost definisanja novih odnosa između naroda i federalnih jedinica;

Pozivajući se na principe, duh i smisao Pakta stabilnosti za Ju-goistočnu Evropu;

Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka, kao najviše političko i predstavničko tijelo bošnjačkog naroda u Sandžaku i drugim dijelovima SR Jugoslavije, na Osmom redovnom zasjedanju održanom u Novom Pazaru, dana 19. jula 1999. godine, usvojilo je

DEKLARACIJU o pravu Bošnjaka na političku i nacionalnu ravnopravnost

I

Bošnjaci su evropski narod, autohton na prostorima Sandžaka i drugim dijelovima SR Jugoslavije, sa svim obilježjima koja ih čine posebnim nacionalnim entitetom. Bošnjaci imaju svoju istoriju, kulturu,

vjeru, tradiciju, književnost, svoj jezik, svoj način života, ishrane, svoj mentalitet, nacionalno nasljeđe, rečju Bošnjaci imaju svoju prošlost, svoju sadašnjost i svoju budućnost kao i ostali narodi u Evropi.

II

Donošenjem Ustava SR Jugoslavije 27. 04. 1992. godine, Bošnjacima je oduzeto ranije stečeno pravo državotvornog i konstitutivnog naroda i time uskraćena mogućnost ostvarivanja političkih i nacionalnih prava koja im pripadaju kao narodu.

III

Bošnjački narod ima pravo na rješenje svog statusa u SR Jugoslaviji kao svojoj domicilnoj državi u kojoj želi i nastoji da održava i unapređuje dobre i prijateljske odnose i saradnju sa crnogorskim i srpskim narodom i njihovim nacionalnim institucijama, kao i svim drugim narodima i građanima.

IV

U cilju stvaranja uslova za svoj biološki opstanak i sveukupni razvoj i očuvanje nacionalnog identiteta, bošnjački narod ima pravo na osnivanje i razvoj svojih nacionalnih, kulturnih, vjerskih, obrazovnih, naučnih, ekonomskih, finansijskih, političkih i drugih institucija, udruženja, ustanova i organizacija, te njihovo finansiranje iz državnog budžeta SR Jugoslavije.

V

Bošnjački narod je protiv rata i upotrebe sile kao sredstva za rješavanje sporova i nametanje političkih rješenja. Bošnjaci žele dijalogom, mirnim putem i demokratskim sredstvima da riješe svoj

status u Sandžaku i drugim dijelovima SR Jugoslavije, u skladu sa važećim međunarodnim propisima, praksom demokratskih zemalja Evrope i svijeta, uz adekvatne međunarodne garancije.

VI

Bosnjački narod je protiv dezintegracije SR Jugoslavije, jer bi se time destabilizovao čitav Balkan i ugrozili interesi svih naroda i građana na ovim prostorima, a posebno interesi Bošnjaka. Bošnjački narod vidi buduću SR Jugoslaviju kao demokratsku državu, postavljenu na savremenim civilizacijskim tekovinama i iskustvima razvijenih država, federalizovanu zajednicu sa dvodomnim parlamentom (Vijeće naroda i Vijeće građana), u kojoj bi Sandžak, shodno volji građana izraženoj na referendumu održanom od 25. do 27. oktobra 1991. godine, bio uređen kao moderna političko teritorijalna jedinica sa visokim stepenom autonomije, odnosno samouprave. Bošnjaci van Sandžaka na teritoriji SR Jugoslavije uživali bi prava i slobode po najvišim svjetskim standardima o ljudskim pravima i slobodama.

VII

Bošnjački narod koji živi na prostorima Sandžaka i drugim dijelovima SR Jugoslavije predstavlja dio jedinstvenog bošnjačkog nacionalnog korpusa i uz primjenu principa reciprociteta ima pravo da uspostavlja i razvija sve vrste odnosa kao i kulturne, obrazovne, naučne, ekonomske, privredne, finansijske, rodbinske, vjerske i druge veze i saradnju sa bošnjačkim narodom u Bosni i Hercegovini, kao većinskim dijelom svog nacionalnog korpusa, i te veze i saradnja ne mogu biti manjeg obima od specijalnih paralelnih odnosa i saradnje srpskog naroda iz Bosne i Hercegovine sa svojim matičnim narodom u SR Jugoslaviji.

VIII

Bošnjački narod ne prihvata neravnopravan i nedefinisan položaj, smatra ga neodrživim i zahtijeva od svih političkih subjekata SR Jugoslavije i međunarodne zajednice da u procesu definisanja ustavno-pravnih odnosa između naroda i federalnih jedinica obezbijede punu političku i nacionalnu ravnopravnost bočnjačkom narodu.

Memorandum o autonomiji Sandžaka i posebnim odnosima sa Bosnom i Hercegovinom

Uvjereni u potrebu pronalaženja mirnog, demokratskog rješenja za odnose u Saveznoj Republici Jugoslaviji kao jednom od bitnih uslova trajne stabilnosti u regionu.

Potvrđujući privrženost Povelji Ujedinjenih Nacija, svim relevantnim dokumentima Savjeta bezbjednosti UN u rješavanju krize na prostorima bivše Jugoslavije, kao i principima OEBS-a, uključujući Završni dokument iz Helsinkija, a posebno Parišku povelju o novoj Evropi,

Podsjećajući se na privrženost međunarodne zajednice suverenitetu i teritorijalnom integritetu Savezne Republike Jugoslavije,

Polazeći od Mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu čiji je potpisnik i Savezna Republika Jugoslavija,

Pozivajući se na principe, duh i smisao Pakta o stabilnosti za Jugoistočnu Evropu,

U želji da se u Sandžaku obezbjedi ostvarivanje i zaštita ljudskih sloboda i prava po najvišim standardima, kao i kolektivnih prava Bošnjaka, Crnogoraca, Srba i drugih konstitutivnih naroda u Saveznoj Republici Jugoslaviji, kao i pripadnika drugih nacionalnih zajednica,

Odlučni da se razvijanjem svestranih međudržavnih odnosa između Savezne Republike Jugoslavije i Bosne i Hercegovine i, posebno, uspostavljanjem i razvijanjem posebnih odnosa Sandžaka sa susjednom državom, razvijaju odnosi prijateljstva i saradnje kao uslova dugoročne stabilnosti u regionu i pristupa evropskim i širim integracijama,

Potvrđujući odlučnost za uspostavljanje autonomije Sandžaka u okviru Savezne Republike Jugoslavije, a polazeći od demokratski izražene volje građana Sandžaka na referendumu održanom od 25. do 27. oktobra 1991. godine,

Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka, kao najviše političko i predstavničko tijelo bošnjačkog naroda u Sandžaku i drugim dijelovima SR Jugoslavije, na Osmom redovnom zasijedanju održanom u Novom Pazaru, dana 19. jula 1999. godine, usvojilo je

MEMORANDUM o autonomiji Sandžaka i posebnim odnosima sa Bosnom i Hercegovinom

I OPŠTA NAČELA

1. U okviru Savezne Republike Jugoslavije (u daljem tekstu: SRJ) uspostavlja se autonomija Sandžaka (u daljem tekstu: Sandžak).
2. Vlast u Sandžaku ostvaruje se u skladu sa Ustavom SRJ i Ustavom Sandžaka.
3. Autonomija Sandžaka se ostvaruje preko zakonodavne, izvršne i sudske vlasti Sandžaka i opština u njegovom sastavu
4. U pitanjima iz svoje nadležnosti, Sandžak uspostavlja i razvija posebne odnose sa Bosnom i Hercegovinom i njenim entitetima, u skladu sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom SRJ.
5. Prvi izbori za organe vlasti Sandžaka održaće se pod nadzorom OEBS-a.

6. Područje Sandžaka će biti demilitarizirano. Međunarodna zajednica garantuje sigurnost Sandžaka i njegovih građana. Policijske snage će biti organizirane u skladu sa demokratskim standardima.
7. Svi građani u Sandžaku će uživati, bez diskriminacije, jednaka ljudska i građanska prava u skladu sa najvišim međunarodnim standardima.
8. Bošnjaci, Crnogorci i Srbi, kao konstitutivni narodi uživaće kolektivna nacionalna prava, u skladu sa Ustavom SRJ i Ustavom Sandžaka uključujući izbor svojih predstavnika u Vijeće naroda Skupštine SRJ. Savezne i republičke vlasti neće se miješati niti ograničavati ostvarivanje ovih prava. Ove nacionalne zajednice neće koristiti svoja dodatna prava da bi ugrožavale prava drugih nacionalnih zajednica, niti suverenitet i teritorijalni integritet SRJ. Konstitutivni narodi čiji pripadnici žive u Sandžaku biće, u skladu sa Ustavom Sandžaka, predstavljeni u organima vlasti Sandžaka.
9. Građani Sandžaka imaju pravo obraćanja međunarodnim institucijama za zaštitu ljudskih prava. Organi vlasti Sandžaka će u potpunosti saradivati sa ovim međunarodnim institucijama.
10. Izbjeglice i raseljena lica imaju neotuđivo pravo da se vrate u svoj dom i na svoju imovinu u Sandžaku. Organi vlasti SRJ i Sandžaka preduzeće sve mjere da olakšaju njihov povratak.
11. Savezni i republički organi neće donositi nikakve mjere koje bi mogle imati diskriminirajuće posljedice po građane Sandžaka. Ako su donesene, takve mjere će biti pravno ništavne.
12. U Sandžaku se neće proglašavati vanredno stanje.
13. Javni i privatni mediji uživaju punu slobodu djelovanja.

II GRANICE SANDŽAKA

1. Sandžak obuhvata teritorije sljedećih opština: Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Prijepolje, Nova Varoš, Priboj, Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Plav i Rožaje. Ovo područje predstavlja nedjeljivu istorijsku, etničku, geografsku, ekonomsku, saobraćajnu i socijalno-kulturnu cjelinu.
2. Granice Sandžaka, u skladu sa Ustavom, mogu se mijenjati samo odlukom njegovih građana izraženom na referendumu na kome se za promjenu izjasnila natpolovična većina upisanih birača.
3. Garantuje se puna sloboda kretanja ljudi, roba, kapitala i informacija. Na granicama Sandžaka neće postojati nikakva kontrola
4. Mapa Sandžaka je sastavni dio ovog Memoranduma.

III USTAVNO UREĐENJE

I Principi demokratske autonomije Sandžaka

1. Autonomija se izražava kroz uspostavljanje zakonodavnih, izvršnih, sudskih i drugih institucija vlasti Sandžaka. Ovi organi i institucije djelovaće u skladu sa Ustavom SRJ i Ustavom Sandžaka.
2. Svi organi Sandžaka će u potpunosti poštovati ljudska prava, demokratiju i ravnopravnost Bošnjaka, Crnogoraca, Srba, drugih naroda i svih građana.
3. Savezna Republika Jugoslavija ima sljedeća ovlaštenja u Sandžaku:
 - a) zaštitu suvereniteta i teritorijalnog integriteta SRJ,
 - b) osiguranje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta,

- c) odbrana SRJ,
 - d) spoljna politika,
 - e) carinska politika,
 - f) savezni porezi,
 - g) savezni izbori
4. Građani Sandžaka preko nadležnih institucija savezne države učestvuju u ostvarivanju nadležnosti saveznih organa.
 5. Sandžak će imati ovlaštenja da vodi spoljne poslove u okviru svoje nadležnosti koje će biti jednake ovlaštenjima republika u skladu sa članom 7. Ustava SRJ.
 6. Opštine su osnovne teritorijalne jedinice lokalne samouprave. Sva ovlaštenja i odgovornosti koja Ustavom nisu izričito povjerena drugim organima, pripadaju opštini.

II Organi Sandžaka

I. Skupština

1. Skupština je najviši organ zakonodavne vlasti u okviru prava i dužnosti Sandžaka.
2. Skupština ima 35 poslanika koje građani Sandžaka biraju neposrednim glasanjem.
3. U Skupštini se obezbjeđuje srazmjerna nacionalna zastupljenost tri konstitutivna naroda i odgovarajuća zastupljenost pripadnika ostalih naroda prema popisu stanovništva iz 1991. godine.
4. Skupština 2/3 većinom usvaja i mijenja Ustav Sandžaka.
5. Skupština zakonima uređuje pitanja iz oblasti političkog uređenja, bezbjednosti, ekonomije, obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva, informisanja i sporta.

6. Skupština će imati nadležnosti u sljedećim oblastima:
 - a) finansiranje institucija Sandžaka, uključujući ubiranje poreza, dažbina za te potrebe,
 - b) usvajanje budžeta i završnog računa institucija Sandžaka,
 - c) donošenje propisa o organizaciji i postupku institucija u Sandžaku,
 - d) odobravanje imenovanja predsjednika i članova Vlade Sandžaka,
 - e) usvajanje nastavnih planova i programa,
 - f) izbor sudija na prijedlog Predsjednika Sandžaka,
 - g) odobravanje sporazuma koje zaključi Predsjednik,
 - h) saradnja sa Saveznom skupštinom SRJ i skupštinama federalnih jedinica,
 - i) odobravanje Sporazuma o posebnim odnosima Sandžaka sa Bosnom i Hercegovinom,
 - j) uspostavljanje okvira za lokalnu samoupravu,
 - k) usvajanje programa privrednog, naučnog, tehnološkog, demografskog i društvenog razvoja, kao i urbanističko planiranje i prostorni plan Sandžaka,
 - l) usvajanje programa razvoja poljoprivrede i sela,
 - m) regulisanje imovinskih odnosa i zemljišnih knjiga, kao i druga pitanja u skladu sa Ustavom SRJ i Ustavom Sandžaka.
7. Zakone i druge odluke Skupština usvaja većinom glasova prisutnih poslanika.
8. Kada većina poslanika iz reda jednog konstitutivnog naroda smatra da je neko pitanje od vitalnog nacionalnog interesa, odluke o tom pitanju se donose ako je za njih glasala većina prisutnih poslanika iz reda sva tri konstitutivna naroda. Ustavom Sandžaka se utvrđuju pitanja koja se mogu proglasiti pitanjima od vitalnog nacionalnog interesa. Ustavom se propisuje postupak usaglašavanja u pitanjima od vitalnog nacionalnog interesa.

9. Skupština će imati predsjednika i tri potpredsjednika, od kojih po jedan iz reda bošnjačkog, crnogorskog i srpskog, te jedan iz reda ostalih naroda. Funkciju predsjednika Skupštine sa mandatom od jedne godine naizmjenično će vršiti pripadnici konstitutivnih i predstavnik ostalih naroda.

2. Predsjednik

1. Predsjednika i potpredsjednika Sandžaka biraju građani Sandžaka na slobodnim i neposrednim izborima na mandat od četiri godine. Predsjednik i potpredsjednik ne mogu biti iz reda istog konstitutivnog naroda.

2. Predsjednik:

- a) predstavlja Sandžak,
- b) predlaže kandidate za predsjednika Vlade i sudije
- c) zaključuje i, uz saglasnost Skupštine, odobrava međunarodne sporazum iz okvira nadležnosti Sandžaka,
- d) saradjuje sa Predsjednikom SRJ i predsjednicima drugih federalnih jedinica,
- e) vrši i druge poslove utvrdjene Ustavom.

3. Vlada i državna uprava

1. Vlada će vršiti izvršnu vlast. Vlada predlaže Skupštini donošenje zakona i drugih akata, odgovorna je za njihovo izvršavanje i za rad organa državne uprave Sandžaka.
2. Sastav Vlade odražavaće nacionalnu strukturu Sandžaka.
3. Predsjednik Vlade ne može da bude iz istog naroda kao i Predsjednik Sandžaka.

4. Pravosuđe: Postojeće opštinski sudovi i Vrhovni sud Sandžaka. Sudski postupci će se završavati u Sandžaku, osim po vanrednim pravnim lijekovima u kom slučaju odlučuje Savezni sud.

IV LJUDSKA PRAVA I OSNOVNE SLOBODE

1. Organi Sandžaka će obezbjediti ostvarivanje ljudskih prava i sloboda u skladu sa najvišim međunarodnim standardima.
2. Međunarodni instrumenti za zaštitu ljudskih prava nabrojani u aneksu neposredno će se primjenjivati u Sandžaku.

V OPŠTINE

1. Sandžak se sastoji od postojećih opština. Skupština odlučuje o promjeni granica opština nakon pribavljenog mišljenja nadležnih organa u opštinama.
2. Organi vlasti u opštini su: Skupština, Izvršni savjet i potreban broj organa uprave u skladu sa Statutom opštine. Sastav ovih organa odražava nacionalnu strukturu stanovništva u opštini.
3. Opština je nadležna za:
 - a) provođenje zakona i drugih propisa,
 - b) uređivanje i provođenje brige o djeci,
 - c) provođenje procesa obrazovanja i vaspitanja
 - d) zaštitu okoline od značaja za opštinu,
 - e) regulisanje privrede lokalnog značaja,
 - f) brigu o komunalnoj infrastrukturi,
 - g) korišćenje zemljišta i urbanizam,

- h) razvoj turizma, ugostiteljstva i sporta,
- i) organizovanje javnih službi od opštinskog značaja i
- j) druga pitanja u skladu sa Ustavom i Statutom.

VI POSEBNI ODNOSI SANDŽAKA SA BOSNOM I HERCEGOVINOM

1. U interesu razvijanja dobrosusjedskih odnosa SRJ i BiH i razvijanja regionalne saradnje, Sandžak uspostavlja posebne odnose sa Bosnom i Hercegovinom.
2. Posebni odnosi se uspostavljaju u pitanjima iz nadležnosti Sandžaka.
3. Posebni odnosi moraju biti u skladu sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom SRJ. Sporazum o posebnim odnosima ratifikuje Skupština Sandžaka uz saglasnost Savezne skupštine.

VII MEĐUNARODNE GARANCIJE

1. Međunarodna zajednica garantuje ostvarivanje autonomije Sandžaka i posebnih odnosa sa Bosnom i Hercegovinom.
2. Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS) formiraće posebno tijelo koje će pratiti i obezbjeđivati provođenje ovog Memoranduma.
3. Uspostavlja se Misija OEBS-a za ljudska prava sa zadatkom da prati i nadležne institucije u zemlji i u međžđunarodnoj zajednici, obavještava o stanju ljudskih prava i predlaže mjere za njihovu zaštitu.

VIII PROVOĐENJE MEMORANDUMA

1. Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka ovaj Memorandum upućuje Međunarodnoj zajednici, posebno OEBS-u, kao i nadležnim vlastima SRJ u namjeri da se, na ovim osnovama, na miran način nastavi proces demokratizacije u SRJ, da doprinos unapređenju dobrosusjedskih odnosa i time doprinese trajnoj stabilizaciji i miru u regionu.
2. Kao legitimni predstavnici bošnjačkog naroda, predstavnici Bošnjačkog nacionalnog vijeća Sandžaka spremni su na konstruktivan dijalog i iznalaženje najprihvatljivijih rješenja na temelju ovog Memoranduma.

ANEKS

Međunarodni instrumenti o ljudskim pravima koji će se neposredno primjenjivati u Sandžaku

Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju genocida (1948)

Konvencija o smanjenju broja osoba bez državljanstva (1961)

Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (1965)

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966) i Opcioni protokoli (1966 i 1989)

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966)

Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije prema ženama (1979)

Konvencija protiv mučenja i drugog nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (1987)

Konvencija o pravima djeteta (1989)

Konvencija o zaštiti svih prava radnika migranata i članova njihovih porodica (1990)

Evropska povelja o regionalnim jezicima i jezicima manjina (1992)

Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina (1994)

Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda sa pratećim protokolima.

Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka (1948). Deklaracija o ukidanju svih oblika netolerancije i diskriminacije na osnovu vjere i uvjerenja (1981).

DEKLARACIJA

o novom demokratskom sistemu zaštite i unapređenja prava manjina u SR Jugoslaviji

1. Okrugli sto "Međuetnički odnosi i položaj manjina u SR Jugoslaviji" održan u Niškoj Banji od 2. do 5. novembra 2000. godine okupio je više od pedeset eksperata i pripadnika šesnaest manjinskih zajednica⁷⁹ koje žive u SR Jugoslaviji (SRJ). Ovaj okrugli sto realizovala je međunarodna nevladina organizacija ISCOMET sa sedištem u Sloveniji, koja ima savetodavni status pri Savetu Evrope, u saradnji sa Jugoslovenskim udruženjem za političke nauke, Beograd i Društvom dobre akcije, Niš. Okrugli sto je deo projekta *ISCOMETA Demokratija, ljudska prava i zaštita etničkih, verskih manjina u Jugoistočnoj Evropi* koji je podržala Evropska unija u okviru Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope.

2. Demokratski preobražaj jugoslovenskog društva i države koji je otpočeo nedavnim političkim promenama, jeste složen proces čije efikasno ostvarivanje zavisi od odlučnosti demokratskih političkih partija i svih struktura države, razvoja lokalne i regionalne samouprave, kao i od učešća građana u institucijama civilnog društva i odgovarajućih organizacija. Pred novim demokratskim vlastima nameće se, kao najpreči zadatak, rešavanje nagomilanih elementarnih životnih problema stanovništva, nužnost što bržeg oživljavanja privrede i njene istovremene tranzicije u duhu evropskih kretanja, kao i rekonstrukcija postojećih institucija u skladu sa demokratskim načelima vladavine prava; istodobno, postoji i nužnost uredjenja međunarodnog položaja Jugoslavije i njenog postepenog uključivanja u evropske intergacije.

79 Albanci, Bošnjaci, Bugari, Česi, Hrvati, Jevreji, Nemci, Mađari, Makedonci, Muslimani, Romi, Rumuni, Rusini, Slovaci, Slovenci, Vlasi

Dugoročni uslovi za ostvarivanje ovih zadataka mogu se stvoriti jedino potvrđivanjem demokratskog karaktera novih vlasti stvarnim promenama na različitim područjima organizacije i delovanja države i društva. SRJ je višeetnička i višereligijska zajednica. Otuda unapredjivanje međuetničkih i međuverskih odnosa, kao i položaja i zaštite etničkih i verskih manjina predstavljaju polaznu tačku i test demokratskog napretka zemlje, ali i kamen temeljac za njenu unutrašnju i međunarodnu stabilnost. Medjunarodna zajednica je dužna da doslednim sprovođenjem koncepta multietničkog i multireligijskog ustrojstva Kosova, na osnovu Rezolucije Saveta bezbednosti 1244, bitno doprinese utvrđivanju novog demokratskog ustrojstva SRJ i na toj osnovi izgradnji novog položaja i prava manjina; a na SRJ i Republici Srbiji ostaje dosledno sprovođenje multietničkog i multireligijskog ustrojstva Vojvodine.

3. Ovaj proces trebalo bi da se oslanja na sledeće principe:

- Demokratska politička atmosfera u društvu, povoljna za izgradjivanje novog demokratskog sistema prava manjina, ostvaruje se doslednim principijelnim iskorenjivanjem svih oblika nacionalizama, a naročito otklanjanjem posledica ranije negativne prakse i nepravdi koje su učinjene protiv pojedinih manjina, otklanjanjem etničkih stereotipa i predrasuda, permanentnim vaspitavanjem građana (naročito mladih) za toleranciju, dijalog i vrednosti multikulturnog društva, pri čemu posebnu odgovornost imaju obrazovni sistem i mediji.
- U traženju rešenja trebalo bi polaziti od evropskih međunarodnih standarda koji su usvojeni u poslednjoj deceniji, kao i od vlastitog iskustva i iskustava koje su pojedine evropske zemlje postigle.
- Novi demokratski sistem prava manjina u demokratskom, građanskom društvu SRJ trebalo bi da se razvija obezbeđivanjem ljudskih prava pripadnika manjina u ustavno-pravnom i

političkom sistemu zemlje, kao i na institucionalnoj zaštiti individualnih i kolektivnih prava značajnih za identitet manjina.

- Novi demokratski sistem prava manjina u SRJ treba izgraditi unapredjivanjem specifičnih ustavnih normi i pravnih propisa, kao i uključivanjem novih sadržina na tom polju u politiku na kulturnom, obrazovnom, informativnom i drugim područjima, i to na svim nivoima društva.
- U stvaranju novog demokratskog sistema zaštite manjina trebalo bi polaziti od specifičnih uslova i potreba manjina u Jugoslaviji, ali pri tome treba unositi i nove modele koji su se pokazali uspešnim u savremenim evropskim multikulturnim zajednicama. Na primer: decentralizacija vlasti i povećavanje kompetencija i odgovornosti lokalnih i regionalnih vlasti za uredjivanje manjinskih pitanja, institucionalno učešće manjina u donošenju odluka na svim nivoima, obezbedjivanje obaveznog predstavnštva manjina u lokalnim, regionalnim, republičkim i saveznim predstavničkim telima i drugim organima vlasti, obezbedjivanje nediskriminativnog socijalno-ekonomskog položaja manjina, razvijanje različitih vidova i modela autonomije, te lokalne i regionalne samouprave u etnički mešovitim područjima.
- Predstavnici etničkih i verskih manjina treba da budu uključeni u rasprave i odlučivanje o pitanjima novog demokratskog sistema zaštite i prava manjina.
- Upotreba različitih termina za pojedine manjinske zajednice (narodnost, nacionalne manjine, etničke grupe i slično) ne sme za posledicu da ima diskriminaciju bilo koje manjine.
- U okviru javnih finansija na svim nivoima trebalo bi obezbediti, kao sastavni deo institucijalnog sistema, materijalne i druge pretpostavke za funkcionisanje institucija i organizacija manjina.

4. U raspravi na okruglom stolu pomenuti su brojni problemi i predložena rešenja koja bi trebalo da uvažava nova demokratska vlast u SRJ. Tu izdvajamo:

- Demokratski značaj nove SRJ potvrdio bi i njeno pristupanje instrumentima Saveta Evrope, kao što su Okvirna konvencija o pravima nacionalnih manjina (1995), Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima (1992), Evropska socijalna povelja (1996) i Okvirna konvencija o prekograničnoj regionalnoj saradnji (1982), kao i međunarodnim procedurama za nadzor implementacije standarda ljudskih prava i zaštite manjina.
- U novi demokratski ustavnopravni sistem SRJ i njenih sastavnih delova trebalo bi uneti specifične odredbe zaštite manjina uvažavajući spomenute principe, kao i utvrditi mehanizme za nadzor implementacije tog sistema i obezbeđivanje prava pripadnika manjina u okviru pravosudnog sistema zemlje, te uvođenje institucije ombudsmana za manjine.
- Novi ustavno-pravni sistem potvrdio bi svoju demokratskičnost obezbeđivanjem položaja i prava manjinskih zajednica koje do sada nisu priznate (na primer: Jevreji, Hrvati, Bošnjaci, Slovenci, Makedonci, Nemci, Česi, Ukrajinci, Romi, Vlasi).
- Romskoj zajednici u SRJ trebalo bi u novom demokratskom sistemu zaštite manjina obezbediti nediskriminirajući položaj i prava, a odgovarajućim merama u određenim područjima i unapređivanje socijalnoekonomskog položaja.
- Ustavno-pravno priznavanje identiteta, položaja i prava Bošnjaka (Muslimana) u Sandžaku učvrstilo bi i saradnju i stabilnost regiona u duhu savremenih evropskih integrativnih modela.
- Položaj novih manjina u SR Jugoslaviji unapredila bi normalizacija odnosa i razvoj saradnje između država naslednica nekadašnje Jugoslavije.

- Bilateralni sporazumi SRJ sa susednim zemljama, u smislu uspešne prakse u Evropi, u poslednjoj deceniji, doprineli bi poboljšanju položaja i prava srpskih i crnogorskih manjina u susednim zemljama, kao i manjina susednih zemalja u SRJ; time bi se učvrstio i međunarodni položaj Jugoslavije, a doprinelo bi se i stabilnosti u regionu.
- Razvoj regionalne prekogranične saradnje SRJ sa susedima doprineo bi stabilizaciji dobrosusedskih odnosa i, u tom kontekstu, poboljšanju položaja i prava manjina u tim zemljama. U raspravi na okruglom stolu pomenuta je mogućnost razvijanja takve saradnje između Srbije, Hrvatske, Madjarske i Rumunije, kao i na području Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine, Albanije i Makedonije.
- Nevladine organizacije koje se bave problemima ljudskih prava i zaštite manjina trebalo bi da učestvuju u svim aspektima izgradnje novog demokratskog sistema zaštite manjina.

5. Učesnici Okruglog stola *Međuetnički odnosi i položaj manjina u SR Jugoslaviji* i ISCOMET izražavaju spremnost da stručno doprinesu izgradnji novog demokratskog sistema zaštite manjina u SRJ.

Niška Banja, SRJ, 5. novembar 2000.

ZAKON

o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina⁸⁰

DEO PRVI

OPŠTE ODREDBE

Predmet zakona

Član I.

Ovim Zakonom se reguliše način ostvarivanja individualnih i kolektivnih prava koja su Ustavom Savezne Republike Jugoslavije ili međunarodnim ugovorima garantovana pripadnicima nacionalnih manjina.

Ovim Zakonom se uređuje i zaštita nacionalnih manjina od svakog oblika diskriminacije u ostvarivanju prava i sloboda i uspostavljaju se instrumenti kojima se obezbeđuju i štite posebna prava nacionalnih manjina na samoupravu u oblasti obrazovanja, upotrebe jezika, informisanja i kulture i obrazuju se ustanove radi olakšavanja učešća manjina u vlasti i u upravljanju javnim poslovima.

Republičkim i pokrajinskim propisima, u skladu sa Ustavom i zakonom, mogu se bliže urediti pitanja regulisana ovim zakonom.

80 Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, SMNEZ, Beograd 2002.

Određenje nacionalne manjine

Član 2.

Nacionalna manjina u smislu ovog zakona je svaka grupa državljana Savezne Republike Jugoslavije koja po brojnosti dovoljno reprezentativna, iako predstavlja manjinu na teritoriji Savezne Republike Jugoslavije, pripada nekoj od grupa stanovništva koje su u dugotrajnoj i čvrstoj vezi sa teritorijom Savezne Republike Jugoslavije i poseduje obeležja kao što su jezik, kultura, nacionalna ili etnička pripadnost, poreklo ili veroispovest, po kojima se razlikuje od većine stanovništva, i čiji se pripadnici odlikuju brigom da zajedno održavaju svoj zajednički identitet, uključujući kulturu, tradiciju, jezik ili religiju.

Nacionalnim manjinama u smislu ovog zakona smatraće se sve grupe državljana koji se nazivaju ili određuju kao narodi, nacionalne i etničke zajednice, nacionalne i etničke grupe, nacionalnosti i narodnosti, a ispunjavaju uslove iz stava 1. ovog člana.

DEO DRUGI:

OSNOVNA NAČELA

Zabrana diskriminacije

Član 3.

Zabranjuje se svaki oblik diskriminacije, na nacionalnoj, etničkoj, rasnoj, jezičkoj osnovi, prema licima koja pripadaju nacionalnim manjinama.

Organi federacije, republike, autonomne pokrajine, grada i opštine ne mogu da donose pravne akte, niti da preduzimaju mere koje su suprotne stavu 1. ovog člana.

Mere za obezbeđenje ravnopravnosti

Član 4.

Organi vlasti u Saveznoj Republici Jugoslaviji mogu u skladu sa Ustavom i zakonom da donose propise, pojedinačne pravne akte i da preduzimaju mere u cilju obezbeđenja pune i efektivne ravnopravnosti između pripadnika nacionalnih manjina i pripadnika većinske nacije.

Organi vlasti će doneti pravne akte i preduzeti mere iz stava I. ovog člana u cilju popravljivanja položaja lica koja pripadaju romskoj nacionalnoj manjini.

Propisi, pojedinačni pravni akti i mere iz stava I. ovog člana se ne mogu smatrati aktom diskriminacije.

Sloboda nacionalnog opredeljivanja i izražavanja

Član 5.

U skladu sa Ustavom Savezne Republike Jugoslavije proklamovanom slobodom nacionalnog opredeljivanja i izražavanja nacionalne pripadnosti, niko ne sme pretrpeti štetu zbog svog opredeljenja ili izražavanja svoje nacionalne pripadnosti ili zbog uzdržavanja od takvog činjenja.

Zabranjena je svaka registracija pripadnika nacionalnih manjina koja ih protivno njihovoj volji obavezuje da se izjasne o svojoj nacionalnoj pripadnosti.

Zabranjena je svaka radnja i mera nasilne asimilacije pripadnika nacionalnih manjina.

Pravo saradnje sa sunarodnicima u zemlji i u inostranstvu

Član 6.

Pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo da slobodno zasnivaju i održavaju miroljubive odnose unutar Savezne Republike Jugoslavije i van njenih granica s licima koja zakonito borave u drugim državama, posebno sa onima sa kojima imaju zajednički etnički, kulturni, jezički i verski identitet ili zajedničko kulturno nasleđe.

Država može predvideti olakšice u cilju ostvarivanja prava iz stava 1. ovog člana.

Obaveza poštovanja ustavnog poretka, načela međunarodnog prava i javnog morala

Član 7.

Zabranjena je zloupotreba prava koja su predviđena ovim zakonom koja je usmerena na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti Savezne Republike Jugoslavije ili republike članice, kršenje zajamčenih sloboda i prava čoveka i građanina i izazivanje nacionalne, rasne i verske netrpeljivosti i mržnje.

Prava koja su predviđena ovim zakonom se ne smeju koristiti radi ispunjenja ciljeva koji su suprotni načelima međunarodnog prava ili su upereni protiv javne bezbednosti, morala ili zdravlja ljudi.

Ostvarivanje prava koja su garantovana ovim zakonom ne može uticati na dužnosti i odgovornosti koje proističu iz državljanstva.

Zaštita stečenih prava

Član 8.

Ovim Zakonom se ne menjaju niti ukidaju prava pripadnika nacionalnih manjina stečena prema propisima koji su se primenjivali do stupanja na snagu ovog zakona, kao i na prava stečena na osnovu međunarodnih ugovora kojima je Savezna Republika Jugoslavija pristupila.

DEO TREĆI:

PRAVA NA OČUVANJE POSEBNOSTI

Izbor i upotreba ličnog imena

Član 9.

Pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo na slobodan izbor i korišćenje ličnog imena i imena svoje dece, kao i na upisivanje ovih ličnih imena u sve javne isprave, službene evidencije i zbirke ličnih podataka prema jeziku i pravopisu pripadnika nacionalne manjine.

Pravo iz stava 1. ovog člana ne isključuje paralelan upis imena i po srpskom pravopisu i pismu.

Pravo na upotrebu maternjeg jezika

Član 10.

Pripadnici nacionalnih manjina mogu slobodno upotrebljavati svoj jezik i pismo privatno i javno.

Službena upotreba jezika i pisma

Član 11.

Na teritoriji jedinice lokalne samouprave gde tradicionalno žive pripadnici nacionalnih manjina, njihov jezik i pismo može biti u ravnopravnoj službenoj upotrebi.

Jedinica lokalne samouprave će obavezno uvesti u ravnopravnu službenu upotrebu jezik i pismo nacionalne manjine ukoliko procenat pripadnika te nacionalne manjine u ukupnom broju stanovnika na njenoj teritoriji dostiže 15% prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva.

U jedinici lokalne samouprave gde je u trenutku donošenja ovog zakona jezik nacionalne manjine u službenoj upotrebi, isti će ostati u službenoj upotrebi.

Službena upotreba jezika nacionalnih manjina iz stava 1. ovog člana podrazumeva naročito: korišćenje jezika nacionalnih manjina u upravnom i sudskom postupku i vođenje upravnog postupka i sudskog postupka na jeziku nacionalne manjine, upotrebu jezika nacionalne manjine u komunikaciji organa sa javnim ovlašćenjima sa građanima; izdavanje javnih isprava i vođenje službenih evidencija i zbirki ličnih podataka na jezicima nacionalnih manjina i prihvatanje tih isprava na tim jezicima kao punovažnih, upotreba jezika na glasačkim listićima i biračkim materijalu, upotreba jezika u radu predstavničkih tela.

Na teritorijama iz stava 2. ovog člana, imena organa koji vrše javna ovlašćenja, nazivi jedinica lokalne samouprave, naseljenih mesta, trgova i ulica i drugi toponimi ispisuju se i na jeziku dotične nacionalne manjine, prema njenoj tradiciji i pravopisu.

Savezni zakoni i propisi se objavljuju i na jezicima nacionalnih manjina, u skladu sa posebnim propisom.

Pripadnici nacionalnih manjina, čiji broj u ukupnom stanovništvu Savezne Republike Jugoslavije dostiže najmanje 2% prema poslednjem popisu stanovništva, mogu se obratiti saveznom organima na svom jeziku i imaju pravo da dobiju odgovor na tom jeziku.

Poslanik u Saveznoj skupštini koji pripada nacionalnoj manjini čiji broj u ukupnom stanovništvu Savezne Republike Jugoslavije dostiže najmanje 2% prema poslednjem popisu stanovništva ima pravo da se obraća Saveznoj skupštini na svom jeziku, što će se bliže urediti poslovnicima veća Savezne skupštine.

Pravo na negovanje kulture i tradicije

Član 12.

Izražavanje, čuvanje, negovanje, razvijanje, prenošenje i javno ispoljavanje nacionalne i etničke, kulturne, verske i jezičke posebnosti kao dela tradicije građana, nacionalnih manjina i njihovih pripadnika je njihovo neotuđivo individualno i kolektivno pravo.

U cilju očuvanja i razvoja nacionalne i etničke posebnosti, pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo da osnivaju posebne kulturne, umetničke i naučne ustanove, društava i udruženja u svim oblastima kulturnog i umetničkog života.

Ustanove, društva i udruženja iz prethodnog stava samostalno su u radu. Država će učestvovati u finansiranju tih društva i udruženja u skladu sa svojim mogućnostima.

Za podsticanje i podršku ustanova, društava i udruženja iz stava 5. ovog člana mogu se osnivati posebne fondacije.

Muzeji, arhivi i institucije za zaštitu spomenika kulture čiji je osnivač država, obezbediće predstavljanje i zaštitu kulturno-istorijskog nasleđa nacionalnih manjina sa svoje teritorije. Predstavnici nacionalnih saveta će učestvovati u odlučivanju o načinu predstavljanja kulturno-istorijskog nasleđa svoje zajednice.

Školovanje na maternjem jeziku

Član 13.

Pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo na vaspitanje i obrazovanje na svom jeziku u institucijama predškolskog, osnovnog i srednjeg vaspitanja i obrazovanja.

Ukoliko u trenutku donošenja ovog zakona ne postoji obrazovanje na jeziku nacionalne manjine u okviru sistema javnog obrazovanja za pripadnike nacionalne manjine iz stava 1. ovog člana, država je dužna stvoriti uslove za organizovanje obrazovanja na jeziku nacionalne manjine, a do tog vremena obezbediti dvojezičnu nastavu ili izučavanje jezika nacionalne manjine sa elementima nacionalne istorije i kulture za pripadnike nacionalne manjine.

Za ostvarivanje prava iz st. 1. i 2. ovog člana može se propisati određeni minimalan broj učenika, s tim da taj broj može da bude manji od minimalnog broja učenika koji je zakonom propisan za obezbeđenje odgovarajućih oblika nastave i obrazovanja.

Obrazovanje na jeziku nacionalne manjine ne isključuje obavezno učenje srpskog jezika.

Program nastave za potrebe obrazovanja iz stava 1. ovog člana, u delu koji se odnosi na nacionalni sadržaj, će u značajnoj meri

će sadržati teme koje se odnose na istoriju, umetnost i kulturu nacionalne manjine.

U izradi nastavnog plana za potrebe nastave predmeta koji izražavaju posebnost nacionalnih manjina na jeziku nacionalnih manjina, dvojezične nastave i učenje jezika nacionalnih manjina sa elementima nacionalne kulture iz stava 1. ovog člana, obavezno učestvuju nacionalni saveti nacionalne manjine.

Plan i program rada u obrazovnim ustanovama i školama sa nastavom na srpskom jeziku, sa ciljem pospešivanja tolerancije prema nacionalnim manjinama, treba da sadrži gradivo koje sadrži saznanja o istoriji, kulturi, i položaju nacionalnih manjina, te druge sadržaje koje pospešuju međusobnu toleranciju i suživot. Na teritorijama gde je jezik nacionalne manjine u službenoj upotrebi, plan i program u obrazovnim ustanovama i školama sa srpskim nastavnim jezikom treba da sadrže mogućnost učenje jezika nacionalne manjine.

Član 14.

Za potrebe obrazovanja na jeziku nacionalnih manjina iz člana 13. stav 1. u okviru višeg i visokog obrazovanja obezbediće se katedre i fakulteti gde će se na jezicima nacionalnih manjina, ili dvojezično, obrazovati vaspitači, učitelji i nastavnici jezika nacionalnih manjina.

Pored višeg i visokog obrazovanja iz prethodnog stava ovog člana, fakultet će organizovati lektorat na jezicima nacionalnih manjina, gde će studenti pripadnici nacionalnih manjina moći da savladaju stručne termine i na jeziku nacionalne manjine.

Pored obaveza iz st. 1. i 2. ovog člana država će pomagati stručno osposobljavanje i terminološko usavršavanje nastavnika za potrebe obrazovanja iz stava 1. ovog člana.

Država će pospešivati međunarodnu saradnju, sa ciljem da se omogući da pripadnici nacionalnih manjina studiraju u inostranstvu na maternjem jeziku i da se tako stečene diplome priznaju u skladu sa zakonom.

Član 15.

Pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo da osnuju i održavaju privatne obrazovne ustanove, škole, ili univerzitet, gde će se obrazovanje organizovati na jezicima nacionalnih manjina ili dvojezično, u skladu sa zakonom.

U finansiranju obrazovanja na jezicima nacionalnih manjina mogu učestvovati i domaće i strane organizacije, fondacije i privatna lica u skladu sa zakonom.

U slučaju finansijske i druge donacije iz prethodnog stava, država će obezbediti određene olakšice ili oslobađanje od dažbina.

Upotreba nacionalnih simbola

Član 16.

Pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo izbora i upotrebe nacionalnih simbola i znamenja.

Nacionalni simbol i znamenje ne mogu biti identični sa simbolom i znamenjem druge države.

Nacionalne simbole, znamenja i praznike nacionalnih manjina predlažu nacionalni saveti. Simbole, znamenje i praznike nacionalnih manjina potvrđuje Savezni savet za nacionalne manjine.

Simboli i znamenja nacionalnih manjina se mogu službeno isticati tokom državnih praznika i praznika nacionalne manjine na zgradama i u prostorijama lokalnih organa i organizacija sa javnim

ovlašćenjima na područjima na kojima je jezik nacionalne manjine u službenoj upotrebi.

Uz znamenja i simbole nacionalne manjine, pri službenoj upotrebi iz stava 2. ovog člana, obavezno se ističu znamenja i simboli Savezne Republike Jugoslavije, odnosno republike članice.

Javno obaveštavanje na jezicima nacionalnih manjina

Član 17.

Pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo na potpuno i nepristrasno obaveštavanje na svom jeziku, uključujući pravo na izražavanje, primanje, slanje i razmenu informacija i ideja putem štampe i drugih sredstava javnog obaveštavanja.

Država će u programima radija i televizije javnog servisa obezbediti informativne, kulturne i obrazovne sadržaje na jeziku nacionalne manjine, a može da osniva i posebne radio i televizijske stanice koje bi emitovale programe na jezicima nacionalnih manjina.

Pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo da osnivaju i održavaju medije na svom jeziku.

DEO ČETVRTI:

DELOTVORNO UČEŠĆE U ODLUČIVANJU O PITANJIMA POSEBNOSTI, U VLASTI I U UPRAVI

Savezni savet za nacionalne manjine

Član 18.

U cilju očuvanja, unapređenja i zaštite nacionalnih, etničkih, verskih, jezičkih i kulturnih posebnosti pripadnika nacionalnih manjina i u cilju ostvarivanja njihovih prava, Savezna vlada Savezne Republike Jugoslavije će osnovati Savezni Savet za nacionalne manjine (u daljem tekstu: Savet).

Sastav i nadležnosti Saveta će utvrditi Savezna vlada.

Predstavnici nacionalnih saveta nacionalnih manjina će biti članovi Saveta.

Nacionalni saveti nacionalnih manjina

Član 19.

Pripadnici nacionalnih manjina mogu izabrati nacionalne savete (u daljem tekstu: savet) radi ostvarivanja prava na samoupravu u oblasti upotrebe jezika i pisma, obrazovanja, informisanja i kulture.

Savet je pravno lice.

Savet ima najmanje 15 a najviše 35 članova, u zavisnosti od ukupnog broja pripadnika nacionalne manjine, koji se biraju na period od četiri godine.

Savet donosi svoj statut i budžet u skladu sa Ustavom i zakonom.

Savet se finansira iz budžeta i donacija.

Registar izabranih saveta vodi nadležni savezni organ.

Savet predstavlja nacionalnu manjinu u oblasti službene upotrebe jezika, obrazovanja, informisanja na jeziku nacionalne manjine i kulture, učestvuje u procesu odlučivanja ili odlučuje o pitanjima iz tih oblasti i osniva ustanove iz ovih oblasti.

Organi države, teritorijalne autonomije ili jedinice lokalne samouprave, prilikom odlučivanja o pitanjima iz stava 7. ovog člana, zatražiće mišljenje saveta.

Savet se može obratiti organima vlasti iz stava 8. ovog člana u vezi sa svim pitanjima koja utiču na prava i položaj nacionalne manjine.

Deo ovlašćenja iz oblasti pomenutih u stavu 7. ovog člana može se poveriti savetima, a država će obezbediti finansijska sredstva potrebna za vršenje ovih nadležnosti.

Pri utvrđivanju obima i vrste ovlašćenja iz stava 10. ovog člana vodi se računa i o zahtevu nacionalnog saveta.

Saveti će se formirati na principima dobrovoljnosti, izbornosti, proporcionalnosti i demokratičnosti.

Izborna pravila o izboru nacionalnih saveta će se regulisati zakonom.

Savezni fond za nacionalne manjine

Član 20.

Osniva se Savezni fond za podsticanje društvenog, ekonomskog, kulturnog i opšteg razvoja nacionalnih manjina (u daljem tekstu: Fond).

Fond će učestvovati u finansiranju aktivnosti i projekata iz budžetskih sredstava vezanih za poboljšanje položaja i razvijanje kulturnog stvaralaštva nacionalnih manjina.

Savezna Vlada će doneti bliže propise kojima će utvrditi sastav i delatnost Fonda.

Učestvovanje u javnom životu i ravnopravnost pri zapošljavanju u javnoj službi

Član 21.

Prilikom zapošljavanja u javnim službama, uključujući policiju, vodi se računa o nacionalnom sastavu stanovništva, odgovarajućoj zastupljenosti i o poznavanju jezika koji se govori na području organa ili službe.

DEO PETI:

ZAŠTITA PRAVA I SLOBODA MANJINA

Zabrana narušavanja prava manjina

Član 22.

Zabranjuju se mere koje menjaju odnos stanovništva u oblastima naseljenim nacionalnim manjinama i koje otežavaju uživanje i ostvarivanje prava pripadnika nacionalnih manjina.

Sudska i ustavnosudska zaštita prava

Član 23.

U cilju zaštite svojih prava, pripadnici nacionalnih manjina i nacionalni saveti nacionalnih manjina mogu podneti tužbu za naknadu štete nadležnom sudu.

U skladu sa odredbama Zakona o Saveznom ustavnom sudu, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica i nacionalni savet nacionalne manjine će biti ovlašćeni da ulože ustavnu žalbu Saveznom ustavnom sudu u slučaju da procene da je došlo do povrede ustavnih prava i sloboda pripadnika nacionalne manjine, ili u slučaju da im se obrati pripadnik nacionalne manjine koji smatra da je povređen u svojim ustavnim pravima i slobodama.

DEO ŠESTI

PRELAZNE I ZAVRŠNE ODREDBE

Član 24.

Do donošenja zakona iz člana 19. stav 13. ovog zakona, nacionalne savete će birati skupštine elektora nacionalnih manjina.

Elektori nacionalnih manjina iz stava 1. ovog člana mogu biti savezni i republički poslanici i poslanici u skupštinama autonomnih pokrajina koji su na te funkcije izabrani zbog svoje pripadnosti nacionalnoj manjini, ili koji se izjašnjavaju kao pripadnici manjine i govore jezik manjine.

Elektori nacionalnih manjina iz stava 1. ovog člana mogu biti i odbornici koji pripadaju nacionalnoj manjini, a izabrani su u jedinicama lokalne samouprave u kojima je manjinski jezik u službenoj upotrebi.

Pravo da bude elektor ima i svaki građanin koji se izjašnjava kao pripadnik nacionalne manjine i njegovu kandidaturu podržava najmanje 100 pripadnika nacionalne manjine sa biračkim pravom, ili ga kandiduje jedna nacionalna organizacija ili udruženje nacionalne manjine.

Ostala pitanja u vezi sa nadležnošću i načinom rada skupština elektora nacionalnih manjina će urediti savezni organ nadležan za prava manjina u roku od 30 dana od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Član 25.

Ovaj zakon stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u "Službenom listu" SRJ.